

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Nagele

Een moderne erfenis

*Anita Blom, Peter Timmer
en Willemijn Zwikstra*

Nagele

Een moderne erfenis

*Anita Blom, Peter Timmer
en Willemijn Zwikstra*

Colofon

Nagele
Een moderne erfenis

Auteurs: Anita Blom, Peter Timmer en Willemijn
Zwikstra.

Klankbord Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Mieke
van Bers, Mariël Kok, Lammert Prins, Daniëlle Takens en
Eva Wijdeveld.

Klankbord gemeente Noordoostpolder: Norman van
der Ende, Arjen van den Berg en Bas Horsting van BASTA
urbanism als supervisor van Nagele.

Afbeeldingen:

Arjen van den Berg (p. 22 onder), Beeldbank
Rijkswaterstaat (pp. 37, 38, 41, 51, 52), Collectie
Aldo + Hannie van Eyck Foundation (pp. 43, 60, 61, 79),
Collectie Buro Mien Ruys (p. 48 onder), Gemeente
Noordoostpolder (pp. 21, 45, 73, 74), Forum 10 - 1955
(pp. 8, 30), Friese Koerier (p. 31), Jos Stöver (p. 24),
Menne Kosian (pp. 14, 77), Ontwerplab Nagele
(pp. 10, 63), Peter Timmer (pp. 9, 17, 18, 19, 22 boven, 25,
27, 29 onder, 33, 66, 75 boven, 81), Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed (pp. 6, 11, 15, 26, 32, 34, 39, 44, 46,
48 boven, 64, 65, 75 onder, 78, 80, 83, 84), Subform –
Dennis de Vries (p. 28 linksboven), Siebe Swart
(pp. 1, 92), Uitgeverij Matrijs (p. 28 rechtsboven),
Uitgeverij Van Holkema & Warendorf (p. 56), Vereniging
Hendrick de Keyser (p. 24), Wikimedia Commons (p. 58).

Met dank aan Kees Somer voor het kritisch meelesen en
aan Museum Nagele voor de adviezen.

ISBN/EAN: 9789057992674

©Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2016

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Inleiding	7		
Deel A: Kiezen voor karakter in Nagele <i>Anita Blom en Peter Timmer</i>		Deel B: Biografie van Nagele <i>Willemijn Zwikstra</i>	
1. Aanleiding en opgave	9	1. Lof en kritiek	31
– Het dorp als laboratorium		– Eerste reacties van bewoners en buitenstaanders	
– Van idee naar uitvoering		– Eerste reacties van vakgenoten	
– De waarderingsopgave		– Waardering voor Nagele	
2. Grondslagen voor waarden	13	– Nagele als erfgoed	
– Definitie stads- en dorpsgezichten		– Een nieuwe waardering	
– Waardering stedenbouwkundig erfgoed		2. De Noordoostpolder	37
– De wederopbouwgebieden		– Integrale planning	
3. Cultuurhistorische waarden Nagele	16	– Selectieproces	
– Uitgangspunt waardering		– Verzuiling	
– Cultuurhistorische betekenis		3. De vorming van het dorp	41
– Waardevolle kenmerken		– Het ontwerpproces	
4. Doorvertaling in plannen	20	– Realisatie	
– Overkoepelende doorvertaling		– Uitbreiding	
– Thema ‘Groen’		– Nagele nu	
– Thema ‘Wonen’		4. Nagele en de andere dorpen	50
– Thema ‘Voorzieningen’		– De andere dorpen	
– Thema ‘Vitaal en Leefbaar Nagele’		– Nagele en de andere dorpen	
– Thema ‘Promotie en marketing’		5. Nagele en de CIAM	55
		– De CIAM-congressen van 1929 en 1930	
		– Preadvies De organische woonwijk in een open bebouwing	
		– Het vierde CIAM-congres	
		– Nagele op de CIAM-congressen	
		– Nagele en de stedenbouwkundige visie van de CIAM	
		6. Unicitéit en invloed van Nagele	62
		– Publiciteit	
		– Unicitéit	
		– Navolging	
		Conclusie	67
		Bronnen	68
		Bijlagen	
		Bijlage I Stedenbouwkundige structuur van Nagele	73
		Bijlage II Architectuur in Nagele	76
		Bijlage III Verantwoording waardering gebouwen	86

Plattedakendorp, modeldorp, icoon van Het Nieuwe Bouwen; bijnamen en kwalificaties die vaak in één adem worden genoemd met Nagele. Het is een indicatie dat het dorp in de Noordoostpolder afwijkt van menig ander dorp in Nederland. Dit komt omdat Het Nieuwe Bouwen centraal stond bij het ontwerp van Nagele en dit ontwerp het resultaat is van een bijzondere samenwerking tussen toonaangevende architecten van “de 8” en “Opbouw” tijdens de wederopbouwperiode (1940-1965). Om die reden heeft het dorp altijd in de belangstelling gestaan in de wereld van architecten, stedenbouwkundigen en cultuurhistorici.

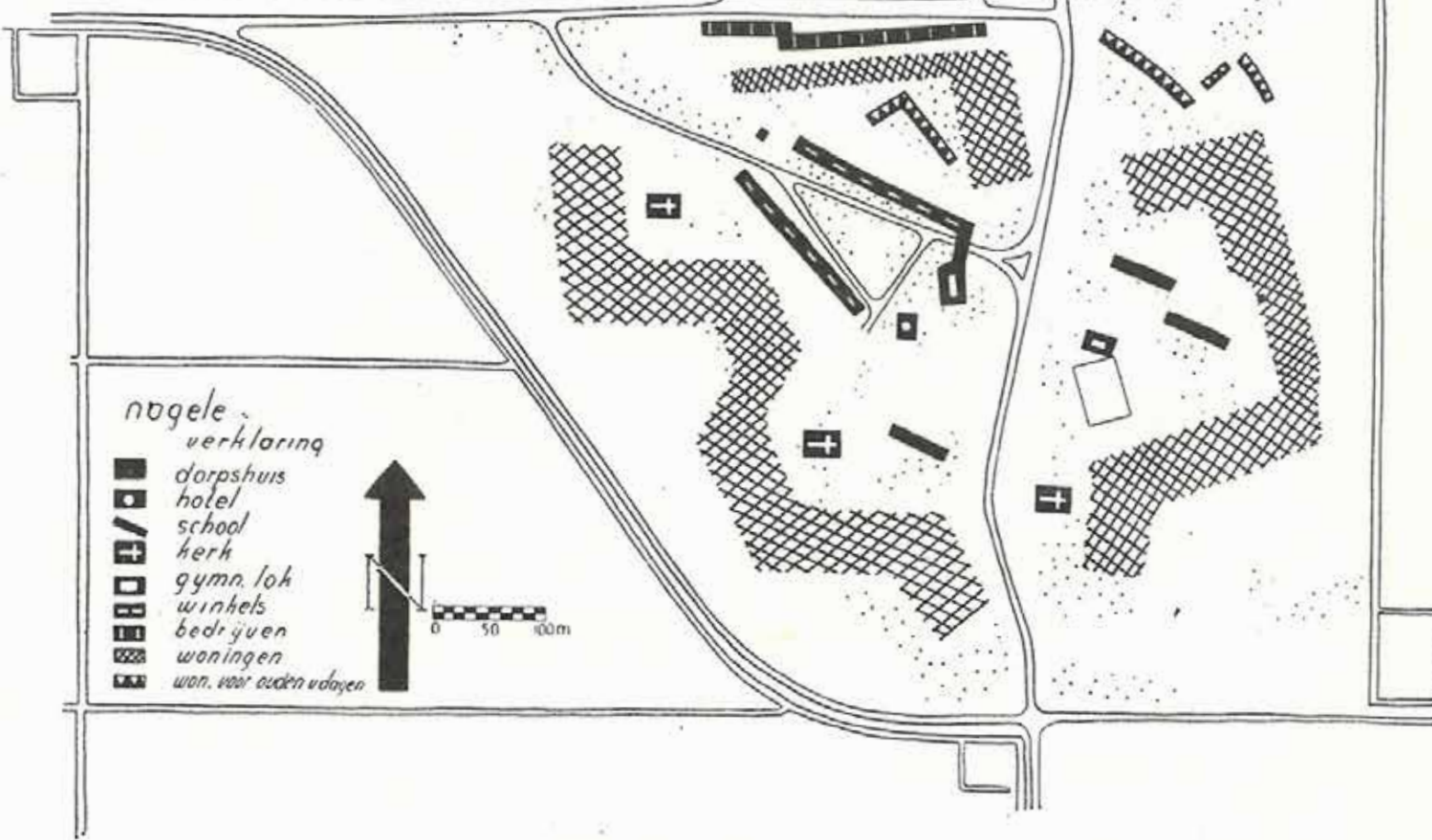
Nagele werd gebouwd als dorp voor landarbeiders die in de Noordoostpolder aan het werk gingen. Maar het is allang geen landarbeidersdorp meer en ook fysiek is het dorp veranderd en aan vernieuwing toe. Daarvoor zijn het afgelopen decennium verschillende toekomstplannen gemaakt. De landelijke erkenning als wederopbouwgebied van nationaal belang in 2011 in de *Visie Erfgoed en Ruimte* gaf deze plannen een impuls. Nagele werd een voorbeeldproject. De afgelopen vier jaar hebben de gemeente Noordoostpolder, de provincie Flevoland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich ingezet om het dorp nieuw leven in te blazen met diverse projecten en in samenwerking met een groot aantal partijen. Het cultureel erfgoed van Nagele speelt hierin een prominente rol.

Over het polderdorp is veel geschreven en vaak wordt aangenomen dat alles al bekend is. Met name het ontwerpproces en de stedenbouwkundige principes zijn veelvuldig geanalyseerd. Toch bestaan er ook onduidelijkheden en zijn van het ontwerpproces meerdere versies in omloop. Over de realisatie van het ontwerp is weinig geschreven en daar is nooit overkoepelend onderzoek naar gedaan. Evenmin is vastgesteld wat precies de cultuurhistorische waarde van Nagele is. Voor een zorgvuldige integratie van de bijzondere eigenschappen van Nagele in de toekomstplannen en het ruimtelijk beleid was hieraan wel behoefte. Daarom hebben de gemeente Noordoostpolder en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed besloten cultuurhistorisch onderzoek te verrichten als onderlegger voor de planvorming.

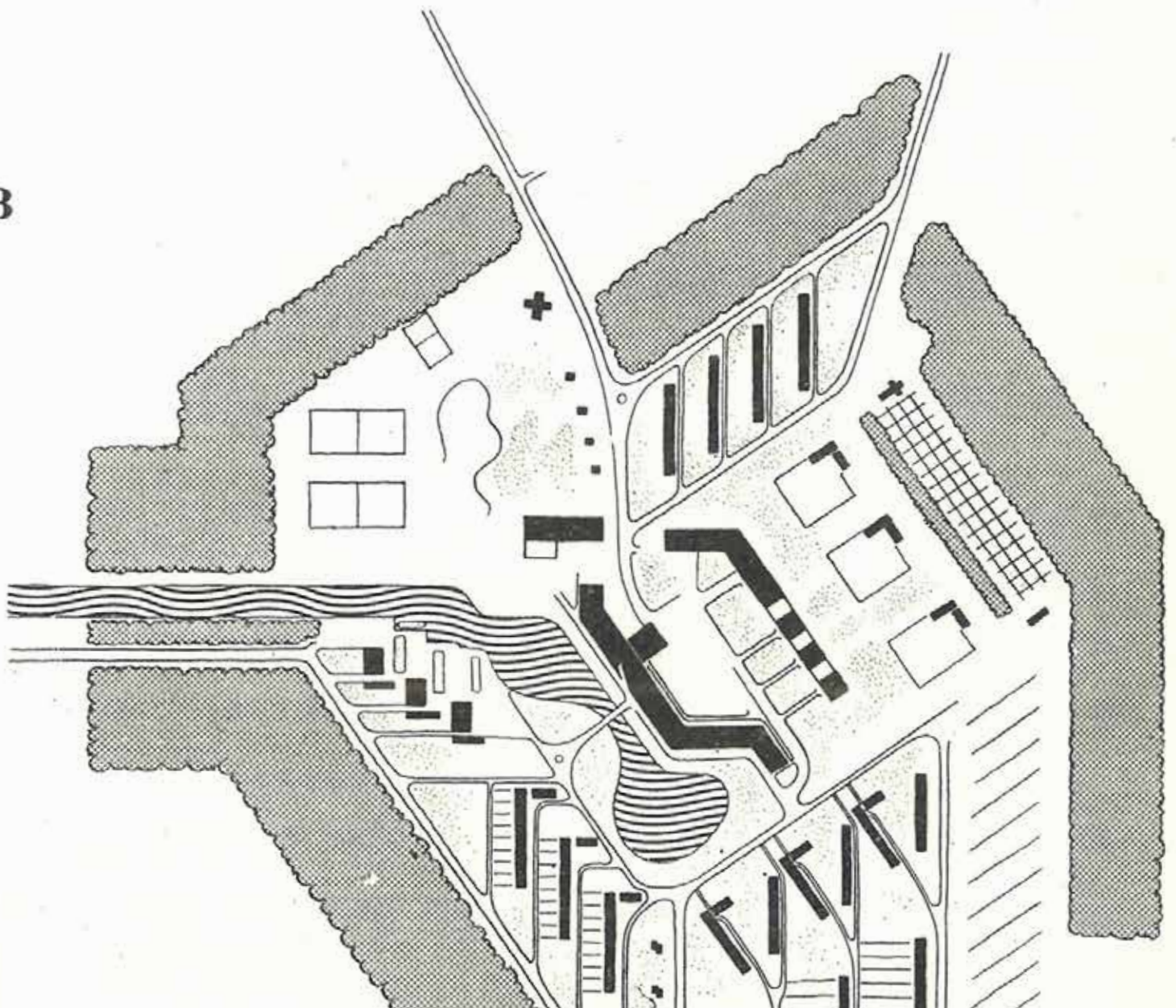
Deze publicatie richt zich op de uitkomsten van het cultuurhistorisch onderzoek en de toepassing van de resultaten in planvorming en uitvoering van projecten. Deel A *Kiezen voor karakter in Nagele* geeft inzicht in de cultuurhistorische betekenis en waardevolle kenmerken, en hoe deze een vertaling hebben gekregen in de diverse projecten. In Deel A wordt tevens de context geschetst van het verrichte cultuurhistorisch onderzoek. Deel B *Biografie van Nagele* vertelt de geschiedenis van het dorp en waarom het vanuit verschillende invalshoeken een bijzondere nederzetting is.

Architectuurhistoricus Willemijn Zwikstra verrichtte het cultuurhistorisch onderzoek en begeleidde het opstellen van de cultuurhistorische waardering. Het onderzoek is uitgevoerd aan de hand van literatuur, veldwerk en empirische bronnen. Het opstellen van de cultuurhistorische waardering is ondersteund door een klankbordgroep binnen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bestaande uit Mieke van Bers, Mariël Kok, Lammert Prins, Daniëlle Takens en Eva Wijdeveld. Tevens is het in overleg met de gemeente Noordoostpolder, Museum Nagele, Kwaliteitsteam Nagele en de supervisor voor Nagele, Bas Horsting, tot stand gekomen. Voor kunst uit de wederopbouwperiode in Nagele is apart een inventarisatie gemaakt door Geertje Huisman en Violet Meerdink van de Rijksdienst. Daarbij is ook de hulp in geroepen van Museum Nagele, Dorpsbelang Nagele en dorpsbewoners.

Het cultuurhistorisch onderzoek liep gelijk op met de planvorming voor het dorp. Projectleider Norman van der Ende en stedenbouwkundige Arjen van den Berg van de gemeente Noordoostpolder speelden daarin een belangrijke rol. De gemeente voerde de regie bij de planvorming en maakte het mogelijk dat nieuw opgedane kennis direct kon worden ingebracht. Omgekeerd leverden de analyses en verkenningen ten behoeve van de planvorming nieuwe inzichten op en verrijkten daarmee het cultuurhistorisch onderzoek. Met deze publicatie kunnen geïnteresseerden in Nagele en in wederopbouwvergoed hiervan nu kennis nemen.

B

1. Aanleiding en opgave

Het dorp als laboratorium

Het stedenbouwkundig ontwerp van Nagele was in de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw onderwerp van een gezamenlijk 'laboratorium' voor ontwerpers van Het Nieuwe Bouwen. Het begon met de Amsterdamse architectengroep "de 8" en later sloot de Rotterdamse architectengroep "Opbouw" aan. De plannen voor het dorp werden tot driemaal toe besproken en becommentarieerd tijdens bijeenkomsten van Les Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM). Meer dan vijftig jaar later is het gerealiseerde Nagele aan vernieuwing toe. De aanleiding is divers: de bevolking vergrijsst en daalt, het dorp heeft een te eenzijdige bevolkingssamenstelling, er is relatief veel sociale woningbouw in het lagere segment, woningen voldoen niet aan de huidige woontechnische maatstaven, het winkelaanbod krimpt en de sociale binding van weleer

Leegstand en verloedering in de Noorderwinkels

neemt langzaam af. Leegstand en verloedering van de woon- en leefomgeving zijn het gevolg. Juist datgene wat Nagele ooit op de kaart zette, namelijk een dorp met een uitgesproken eigen karakter, dreigt te verdwijnen. Om het tij te keren nam Rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol Nagele op in 'Nederland wordt anders' (2009), een experimenteel project van ontwerpend onderzoek. Het Onderzoekslab Nagele was geboren en zo werd het dorp opnieuw onderdeel van een laboratorium. Deze keer voor (jonge) architecten die vanwege de crisis geen werk hadden en op deze wijze kennis en ervaring konden opdoen.

In Nagele werd op dat moment een discussie gevoerd over de woningvoorraad (sloop-nieuwbouw en uitbreiding) en voorzieningen. De gemeente Noordoostpolder had in 2007 tien hectare grond

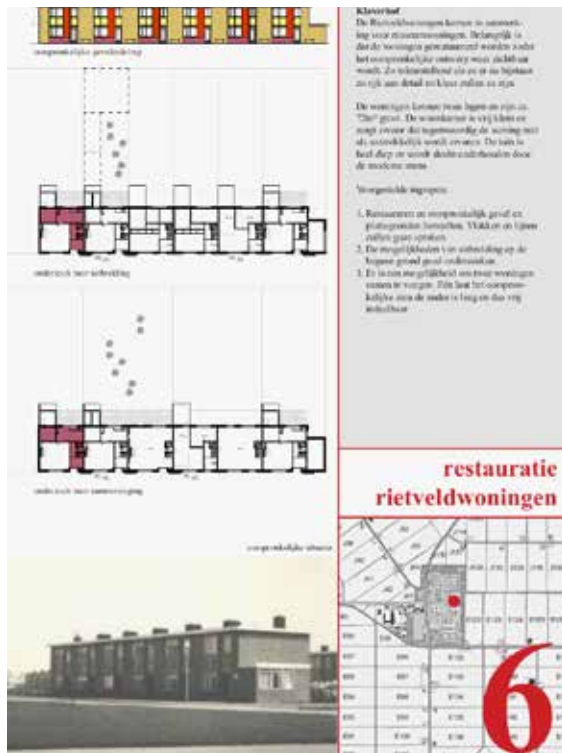
aangekocht voor woningbouw op een locatie aan de buitenzijde van de windsingel. Toenmalig burgemeester Willem ridder Van Rappard vroeg aan het Onderzoekslab om als denktank te fungeren. Onder aanvoering van Pi de Bruijn en Bas Horsting boog een team van veertien architecten en een architectuurhistoricus zich over het vraagstuk. Zij kwamen tot de conclusie dat de essentie van de opgave niet bij de woningbouw lag, maar op het niveau van het dorp als geheel gezocht moest worden. Een breed gedragen visie op de toekomst van het dorp was nodig om Nagele nieuw leven in te blazen en ontwerpend onderzoek werd gezien als middel om dat verder af te tasten. Meer dan voorheen moest de bijzondere cultuurhistorie van het dorp betrokken worden om verdere verschraving van de kwaliteiten een halt toe te roepen.

"Hoe kan Nagele weer een inspirerend icoon worden met een cultuurtoeristische betekenis en, in het verlengde daarvan, hoe kan er weer een levendige dorpsgemeenschap ontstaan."¹ Deze vraag stond onder andere centraal in het Onderzoekslab. Daarvoor is onderzocht wat de kwaliteiten van Nagele zijn en welke kansen er liggen voor de toekomst. Dit gebeurde in nauwe samenwerking met bewoners en lokale organisaties en zo ontstond veel draagvlak onder dorpsbewoners. De uitkomsten van het Onderzoekslab zijn vastgelegd in een Handboek en een Werkboek, met in totaal 46 ideeën.² Samen vormen zij een leidraad voor revitalisatie van het dorp met oog voor de cultuurhistorische betekenis en de eisen van de eenentwintigste eeuw.

In 2010 kwam hierop in opdracht van de gemeente Noordoostpolder en woningcorporatie Mercatus een vervolg met een Ontwerplab waarin de visie en de ideeën van het Onderzoekslab Nagele verder werden uitgewerkt. Hierbij zijn spelregels geformuleerd en een stapsgewijze transformatie geschetst, en is een kaart met renovatie- en nieuwbouwprojecten voor het Nieuwe Nagele opgesteld. In totaal lagen er rond de honderd plannen. Nieuwe sociale en economische impulsen, het versterken van het dorpsgevoel, de renovatie van gebouwen, het herstel van groen en de bescherming van het stedenbouwkundige ensemble gingen daarbij hand in hand.

Met de afronding van het Ontwerplab Nagele in 2010 ontstond de vraag: hoe nu verder? Het Ontwerplab leverde veel inspirerende plannen op, maar een

1. Blom, A. en J. van Geest, 'Nagele, een modern dorp in de Noordoostpolder', *Vitruvius* 4 (2011) 14, p. 37.
2. Onderzoekslab Nagele, *Handboek Nagele. Visie op een modernistisch dorp in de polder en Werkboek Nagele. Projecten en uitwerkingen voor een modernistisch dorp in de polder*, januari 2010.

Restauratie van de 'Rietveldwoningen', één van de ideeën van 'behoud' uit het Ontwerplab Nagele.

Een duurzame transformatie van de Gerstehof, één van de ideeën van 'vernieuwing' uit het Ontwerplab Nagele.

implementatiestrategie ontbrak en uitvoering was daardoor onzeker. De bewoners van het dorp zagen dit met lede ogen aan. Na een lange periode van participatie en planvorming was er nog maar weinig tastbaar resultaat geboekt, met uitzondering van de bouw van een nieuw multifunctioneel centrum "Rietveld" en de renovatie van enkele woningen ontworpen door Gerrit en Jan Rietveld.³ De aanvankelijk positieve houding van het dorp dreigde daardoor om te slaan naar ongeduld en zelfs enig cynisme.

Van idee naar uitvoering

De première van de film *Terug naar Nagele* van cineast Louis van Gasteren, op 24 januari 2012 in theater 't Voorhuys in Emmeloord, zorgde voor een ommekeer. *Terug naar Nagele* is het vervolg op de film *Een nieuw dorp op nieuw land* die Van Gasteren vijftig jaar eerder over de totstandkoming van Nagele maakte. In *Terug naar Nagele* komen bewoners en betrokkenen aan het woord over het Nagele van toen, nu en in de toekomst. Het symposium dat gekoppeld was aan de première bood de mogelijkheid collectief en constructief over een

vervolg van het Ontwerplab na te denken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kon hier direct op inhaken vanwege de eind 2011 verschenen *Kiezen voor Karakter. Visie Erfgoed en Ruimte (VER)*, waarin Nagele is aangemerkt als wederopbouwgebied van nationaal belang. Al snel bleek dat het besef dat Nagele bijzonder is ruimschoots aanwezig is bij de gemeente, provincie en inwoners van de Noordoostpolder. Het idee dat het erfgoed een zeer prominente rol kan spelen in de toekomst van het dorp werd tijdens het symposium dan ook instemmend ontvangen.

Aanvankelijk werd de vraag gesteld of het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap via de *Visie Erfgoed en Ruimte* financieel kon bijdragen aan de restauratie van de Karwijhof. Deze woonhof met 32 woningen stond op de nominatie om gesloopt te worden, maar tijdens het Ontwerplab bleek deze hof van alle woonhoven in Nagele juist het meest gaaf en cultuurhistorisch waardevol. Vereniging Hendrick de Keyser zag mogelijkheden de hof over te nemen van woningcorporatie Mercatus.

3. Dankzij inhoudelijke ondersteuning van het Ontwerplab is bij beide ingrepen nadrukkelijk rekening gehouden met de specifieke stedenbouw en architectuur van de locatie respectievelijk bebouwing in kwestie.

Ondertekening van de bestuursovereenkomst door de wethouder van de gemeente Noordoostpolder, de gedeputeerde van de provincie Flevoland en de directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Intrument	Doel
Onderzoekslab (2010)	Inspireren
Ontwerplab (2011)	Uitwerken
Uitvoeringslab (2013-2016)	Implementeren

Het Uitvoeringslab Nagele als een logisch vervolg op voorafgaande laboratoria.

De gemeente Noordoostpolder en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed meenden dat het dan wel onderdeel moest zijn van een integrale gebiedsgerichte aanpak van het dorp. Het heeft immers geen zin een enkel woonhof te behouden als de leefbaarheid achteruit blijft gaan. Daarom besloten zij samen en met de provincie Flevoland een aanpak voor het gehele dorp te maken. Vereniging Dorpsbelang Nagele, woningcorporatie Mercatus, Vereniging Hendrick de Keyser en Museum Nagele ondersteunden dit initiatief.

Om focus aan te brengen in de veelvoud aan plannen werd het *Ontwikkelperspectief Nagele* opgesteld. Dit

document functioneert als ‘gezamenlijke stip op de horizon’ en is grotendeels gebaseerd op de uitkomsten van het Ontwerplab.⁴ Het Ontwikkelperspectief is een plan op hoofdlijnen met een programma voor behoud en ontwikkeling voor een periode van vier jaar. Naast een algemene doelstelling voor de verbetering van het dorp bevat het plan uitvoeringsprojecten binnen de thema’s Groen, Wonen, Voorzieningen, Vitaal en Leefbaar en Promotie en Marketing.⁵ ARCADIS heeft het programma globaal doorberekend en een implementatiestrategie ontwikkeld aan de hand van een ‘interventieladder’.⁶ Op basis hiervan werd geconstateerd dat een traditionele aanpak met een evenwicht tussen kosten en opbrengsten niet mogelijk was. De economisch-geografische context en de toestand van verval maakt investeringen niet lonend waardoor iemand zijn verlies zou moeten nemen. Een vergelijkbare situatie doet zich voor in veel krimpgebieden in Nederland. De interventieladder zorgde voor meer bewustzijn van de opgave en droeg bij aan de uiteindelijk gekozen

4. Alsmede de Dorpsvisie Nagele van Vereniging Dorpsbelang. KAW architecten en adviseurs, *Dorpsvisie Nagele*, maart 2012.
5. Gemeente Noordoostpolder, *Ontwikkelperspectief Nagele*, juli 2012.
6. ARCADIS, *Exploitatie en organisatie Ontwikkelperspectief Nagele*, 18 december 2012.

aanpak. Daarnaast gaf een essay van KEI Kenniscentrum stedelijke vernieuwing inspiratie over de te volgen koers.⁷ Hierbij is de rol van overheden niet alleen gericht op het faciliteren en waar nodig participeren in projecten, maar ook op het ondersteunen en uitnodigen van particulier initiatief. Op basis van deze benadering werd besloten de aanpak in het dorp een dynamisch karakter te geven: het Uitvoeringslab Nagele. Dit sloot aan bij de wens van de dorpsbewoners en de verschillende labs kregen daarmee een logische opeenvolging.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelde anderhalf miljoen euro beschikbaar voor de integrale aanpak, de gemeenteraad van de Noordoostpolder verdubbelde dit bedrag en de provincie Flevoland legde via verschillende regelingen ook een aanzienlijk bedrag in. Dit was voldoende om de plannen in gang te zetten en waar mogelijk aanvullende particuliere investeringen aan te boren. Op 29 november 2013 volgde de officiële start van het Uitvoeringslab in Museum Nagele met de ondertekening van een bestuursovereenkomst door wethouder Willy Schutte, gedeputeerde Jaap Ladders en directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Cees van 't Veen.⁸

De waarderingsopgave

Het Ontwerplab bood een inhoudelijk fundament voor de omgang met de historische en ruimtelijke kwaliteiten van Nagele. De rode draad was een 'conceptuele monumentenzorg': een afwisseling tussen restauratie, renovatie en nieuwbouw.⁹ Deze combinatie van behoud en vernieuwing gaf voldoende aanknopingspunten om in het Uitvoeringslab op voort te borduren. Gelijktijdig ontstond de wens om de cultuurhistorische waardering aan te scherpen. Vanuit de *Visie Erfgoed en Ruimte* lag er een opdracht om de genoemde kernkwaliteiten nader uit te werken. Dit is echter geen gemakkelijke opdracht, want Nagele krijgt niet alleen lovende recensies, men hoort ook kritische of persoonlijke opinies.¹⁰ Wat daarin meespeelt is dat verschillende ontwerpers claimden de geestelijke vader te zijn van het ontwerp of kritiek hadden op de uiteindelijke uitwerking.¹¹

Dit ebt na in de ontwerpwereld tot op de dag van vandaag en iedere ontwerper of cultuurhistoricus heeft een eigen vaak stellige mening over dat experiment in de Noordoostpolder.

Op zichzelf geeft dit al aan dat het dorp bijzonder is en dat besef is alom aanwezig. Voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was er geen twijfel dat Nagele tot de absolute top behoort als het gaat om wederopbouwgebieden van nationaal belang. De fundamentele vraag waarom Nagele vanuit cultuurhistorisch oogpunt zo belangrijk is, is echter nooit uitgebreid onderzocht of gemotiveerd. Een systematische beschouwing van aspecten als cultuurhistorische en sociaalhistorische waarde, gaafheid en uniciteit, zoals in de erfgoedsector gangbaar bij het waarderen van gebieden, was ook nog niet aan de orde gekomen. Wanneer een waardevol gebied een transformatie ondergaat, is het vaststellen wat in essentie de cultuurhistorische betekenis is niettemin van groot belang.

Voor een zorgvuldige integratie van de kernkwaliteiten in toekomstige ontwikkelingen was het dus nodig meer inzicht in te krijgen in de cultuurhistorische waarden. Het Ontwerplab had spelregels ontwikkeld, gebaseerd op de stedenbouwkundige opzet en architectuur van Nagele en de panden waren geïnventariseerd en gewaardeerd. Een waardering van de aanwezige stedenbouwkundige ensembles, de onderlinge samenhang tussen samenstellende delen van een deelgebied en de waardering van de groene inrichting ontbraken echter. De realisatiefase van het polderdorp in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw was ook minder goed gedocumenteerd en onderzocht. Dat gold ook voor de sociale geschiedenis, bijvoorbeeld wat vonden de bewoners destijds bijzonder aan hun woon- en leefomgeving? Verder was er een blinde vlek als het gaat om kunst uit de wederopbouwperiode.

7. KEI kenniscentrum stedelijke vernieuwing, *EO1 stedelijke vernieuwing op uitnodiging*, Rotterdam maart 2012.

8. Voor meer informatie over het Uitvoeringslab zie het artikel 'Nagele wordt vernieuwd. Een grensverleggend dorp.' in het tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (A. Blom en P. Timmer, 2014, nr.2, pp.16-17.) en M. Bayer, 'Nieuw leven voor Nagele', *ROM 1/2*, januari/februari 2014, pp. 28-29.

9. Blom/van Geest 2011, p. 37.

10. Bijvoorbeeld dat het dorp is mislukt, te ruim opgezet, of dat het teveel aandacht krijgt en ook visies over hoe de ontwerpers het echt bedoeld hadden passeerden de revue de afgelopen jaren.

11. Tijdens en na het ontwerpproces in de jaren vijftig is er stevig gedebatteerd over Nagele en ook tegenwoordig zijn de meningen verdeeld, zoals eerder toegelicht. Discussie en debat kunnen daarom wellicht ook gezien worden een immateriële eigenschap van Nagele.

2. Grondslagen voor waarden

Definitie stads- en dorpsgezichten

Nagele is in eerste instantie een historisch waardevol gebied vanwege de ontwikkelingsgeschiedenis en om die reden aangemerkt als wederopbouwgebied van nationaal belang. Voor het opstellen van een cultuurhistorische waardering ligt de focus dan ook vooral op dit vlak. Onder stedenbouwkundig erfgoed vallen bebouwde gebieden met een waardevol historisch karakter. Dit karakter kan bepaald zijn door de stedenbouwkundige opzet in relatie tot de geomorfologische ondergrond, de bijzondere nederzettingsstructuur, de opbouw in relatie met een bijzondere historische gebeurtenis of door een bijzonder ontwerp van een bekende ontwerper of stedenbouwkundige. Voorbeelden zijn de historische steden met hun vestingwerken (of restanten daarvan) en kleine, historisch gegroeide dorpskernen met karakteristieke van regionale ontwikkelingen, maar ook in zijn geheel ontworpen gebieden zoals de mijnkoloniën in Zuid-Limburg, villaparken of naoorlogse uitbreidingsgebieden. Sinds het einde van de twintigste eeuw richt de waardering van stedenbouwkundig erfgoed zich meer op de stedenbouwkundige structuur en karakteristiek, en op de cultuurhistorische ontwikkelingsgeschiedenis van de gebieden.¹² In de Erfgoedwet worden stads- en dorpsgezichten omschreven als ‘groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde en in welke groepen zich één of meer monumenten bevinden’. Tot de onroerende zaken rekent men bebouwde en onbebouwde percelen en ook bomen, wegen, pleinen, bruggen, straten, grachten, vaarten, sloten en andere wateren.

Waardering stedenbouwkundig erfgoed

Camillo Sitte was één van de eersten die met zijn publicatie *Der Städtebau nach seinem künstlerischen Grundsätzen* (1899) aandacht vroeg voor de waarde van stedenbouwkundig erfgoed. In navolging daarvan agendeerden H.P. Berlage, J.P. Fockema Andreae en M.J. Granpré Molière in Nederland het belang van de kwaliteiten van de (steden)bouw. Stedenbouw was echter tot 1946 geen zelfstandige discipline, maar maakte deel uit van de opleiding Bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft.

Door de talrijke (grootschalige) krotopruijningen en saneringsprojecten tijdens de naoorlogse wederopbouwperiode groeide de aandacht en waardering voor de stedenbouwkundige en landschappelijke situering van monumenten.¹³ De eerste Monumentenwet (1961) bood de mogelijkheid stads- en dorpsgezichten aan te wijzen als beschermd gezicht. Dit was tevens het begin van de ontwikkeling van een systematiek voor het waarden van ruimtelijke structuren. Op basis van de criteria schoonheid, onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde zijn gebieden gewaardeerd en is een eerste voorstel voor selectie van beschermde gezichten opgesteld. De beschreven karakteristieken zijn vooral gerelateerd aan de esthetische en harmonieuze kwaliteiten van het gebied. Het accent ligt op het beschrijven van het beeld en de beleving van het gebied.¹⁴ In een terugblik op de aanwijzing van de gezichten met een bouwgeschiedenis van voor 1850 worden als belangrijkste waarderingscriteria genoemd: de structurele en visuele samenhang (gaafheid) en de herkenbaarheid van het ontwikkelingsproces en het functionele karakter.¹⁵ Bij het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP, gebieden uit de periode 1850-1940) worden de waarderingscriteria aangevuld met de begrippen ‘kwantiteit’ (zeldzaamheid) en ‘de mate waarin sprake is van een pionierskarakter’.¹⁶

Om de beschreven waarden van een beschermd gezicht te borgen waren gemeenten verplicht een beschermend bestemmingsplan op te stellen. Naast de toelichting op de aanwezige waarden van het gezicht was het de bedoeling deze waarden te vertalen in het bestemmingsplan. Om dit te bereiken, richtte het beschermend bestemmingsplan zich op: 1) het in stand houden van de hoofdstructuur, 2) de aansluiting van de functionele ontwikkeling van de beschermde nederzetting op de historische ontwikkeling, en 3) de toetsing van veranderingen aan gebouwen en nieuwbouw aan de historische karakteristiek.¹⁷

12. A. Blom, B. Jansen en M. van der Heiden, *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, Zeist 2004.

13. NIOV/Werkgroep Monumentenzorg, *Zorgen om monumenten*, Den Haag 1981, p. 42. Voor een uitgebreide beschrijving van de geschiedenis van het instrument beschermd gezicht zie L. Prins, A.C. Habets en P.J. Timmer, *Bekende gezichten, gemengde gevoelens*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort 2014.

14. A. de Vries-Oosterveen, *Beschermde stads- en dorpsgezichten. Analyse van de toelichtingen*, Stage-onderzoek Erfgoedstudies Vrije Universiteit Amsterdam, voorjaar 2011.

15. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940*, Zeist 1987.

16. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst (1850-1940)*, Zeist 1991. Eén en ander is nader vermeld in het Monumenten Inventarisatie Project en het Monumenten Selectie Project.

17. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten*, Den Haag 1982, p. 13.

Nederland kent dertig wederopbouwgebieden van nationaal belang. De Noordoostpolder en Nagele, dat vanwege zijn bijzondere verleden apart is toegevoegd, maken daar onderdeel van uit.

In de periode na 1985 ontstond meer aandacht voor de relatie tussen het stedenbouwkundig ontwerp en de bestaande historische context, mede als gevolg van de positieve ervaring met de stadsvernieuwing. In de monumentenzorg kwam meer nadruk op de ruimtelijke context van gebouwen en daardoor ontstond een minder sectorale benadering van het erfgoed.¹⁸ Architectuur- en stedenbouwhistorisch onderzoek werd bijna een standaard onderdeel van de stedenbouw. De cultuurhistorische waarde van de bestaande stad en monumenten is in de *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening* ook geformuleerd als onderdeel van een ruimtelijk ontwikkelingsperspectief. Door de maatschappelijke behoefte aan 'identiteit' ontstaat de vraag naar historische continuïteit en het (of zichtbaar maken van het) verleden als een goede strategie bij ruimtelijke ontwikkelingen. In de beleidsnota *Belvedere* (1999) staat de vraag centraal: hoe kan cultuurhistorie inspireren bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen? Een belangrijk nieuw inzicht is dat waarde en waardering niet meer statisch kunnen

zijn: door een verandering van de (maatschappelijke) context verandert de interpretatie van waarde en betekenis.

Bij beschermde stads- en dorpsgezichten gaat het in beginsel om de ruimtelijke structuur en de historische gegroeide of de ontworpen situatie. Bij gebouwde rijksmonumenten staat het architectuurhistorisch en bouwhistorisch erfgoed centraal en bij archeologisch rijksmonumenten het bodemarchief. De laatste jaren neemt de aandacht voor een interdisciplinaire benadering toe. Dit is onder andere ingegeven door de algemene verplichting in het ruimtelijke ordeningsbestel dat rekening gehouden dient te worden met cultuurhistorie in de brede zin, dus niet alleen met beschermde stads- en dorpsgezichten. Het rapport *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening* geeft daarvoor een aantal aanbevelingen.¹⁹ Daarnaast is verkend hoe de verschillende waarderingsmethoden meer op elkaar kunnen worden afgestemd. In het rapport *Eigenheid en verscheidenheid* is daartoe een eerste aanzet gedaan. Hoewel dit wel werd beoogd, heeft dit project geen integrale, gemeenschappelijke waarderingsmethodiek opgeleverd.²⁰

18. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Monumenten breed bekeken*, par. 3.2 Planologische monumentenzorg, Zeist 1995, pp. 17 ev.

19. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening*, Amersfoort 2013, pp 3-4.

20. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Eigenheid en verscheidenheid, een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardestelling van het materiële erfgoed*, Amersfoort juni 2014, p.39.

De publieksbrochure van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over wederopbouwgebied Nagele.

De wederopbouwgebieden

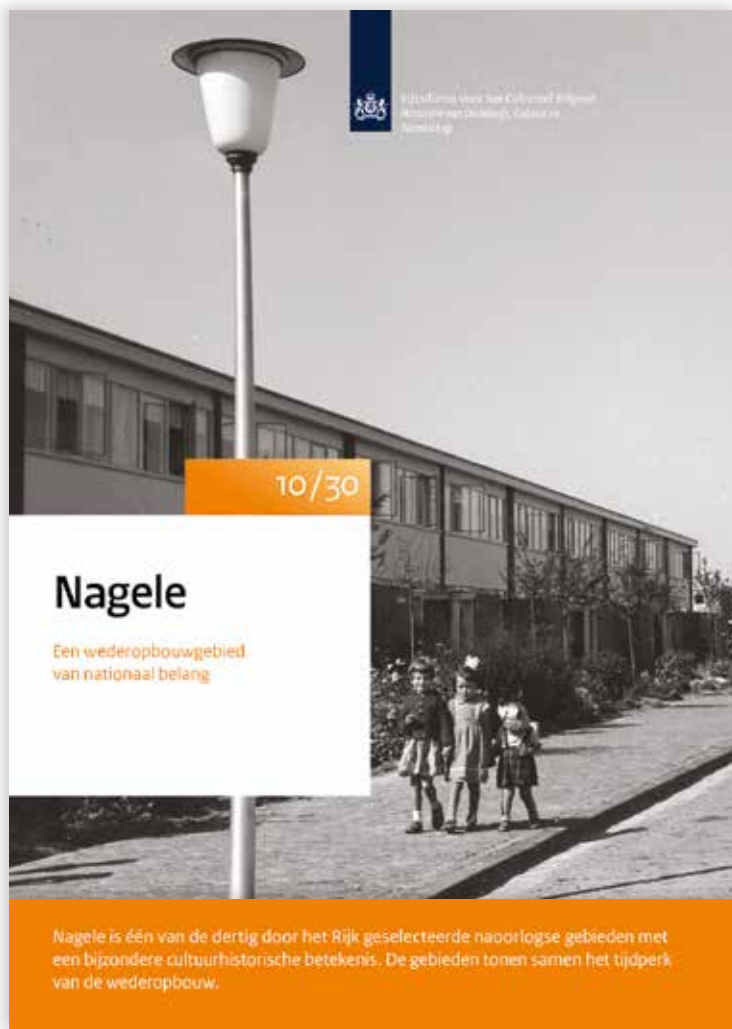
De essentie van de wederopbouwgebieden is vaak gelegen in de architectonische en stedenbouwkundige weerslag van de achterliggende maatschappelijke visie op het functioneren van de gemeenschap in een buurt of wijk: de Wijkgedachte. De op onderzoek gebaseerde inrichting en samenstelling van de wijken en buurten zijn vaak hiërarchisch van opbouw. Bouwtechnische en woontechnische veroudering en de sociaal-maatschappelijke problematiek in de naoorlogse wijken zijn de afgelopen jaren vooral aangegrepen om deze naoorlogse wijken (grootschalig) op de schop te nemen. Hierbij is niet altijd onderzoek gedaan naar de ontwerpgeschiedenis en de achterliggende stedenbouwkundige en sociaal-culturele principes.

Sinds 'cultuurlandschap' als onderwerp van onderzoek en zorg is ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, wordt het stedelijk gebied steeds meer beschouwd als onderdeel van het cultuurlandschap in plaats van als een verbijzondering van het gebouwde erfgoed. Naast deze verschuiving van werkvelden zien we ook verschuivingen in het waarderen van dit erfgoed. Het inventariseren en waarderen richt zich steeds meer op de omgang met erfgoed bij een transformatieopgave. Met de beleidsbrief over de Modernisering van de Monumentenzorg van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2010) is besloten cultuurhistorie generiek te borgen in het ruimtelijk domein. Tevens werd besloten het sectorale instrument van beschermde stads- en dorpsgezichten niet toe te passen op wederopbouwgebieden.²¹

In de *Visie Erfgoed en Ruimte* zijn de wederopbouwgebieden (1940–1965) genoemd als één van de vijf speerpunten van het beleid van de Rijksoverheid op het gebied van erfgoed en ruimtelijke ordening. Dertig gebieden zijn geselecteerd als gebieden van nationaal belang. De doelstelling wordt in de *Visie Erfgoed en Ruimte* als volgt omschreven: 'Doelstelling van het Rijk is dat de periode 1940-1965 in de toekomstige inrichting van Nederland herkenbaar aanwezig blijft op gebiedsniveau. Ondanks – of misschien ook dankzij – de massale en soms nietsontziende ontwikkelingen, zijn er in deze periode veel ideeënrijke, innovatieve en ongekennde ontwerpen gerealiseerd, zowel bij stedelijk herstel en uitbreiding als bij de herinrichting van het landelijk gebied en de aanwinst van nieuw land. De bijzondere eigenschappen van deze gebieden verdienen meer publieke aandacht en de meest bijzondere gebieden een publieke bescherming'.²²

21. Prins/Habets/Timmer 2014, pp. 41-45.

22. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap e.a., *Kiezen voor karakter. Visie Erfgoed en Ruimte*, 15 juni 2011, p. 53.

Vanuit de *Visie Erfgoed en Ruimte* is de afgelopen jaren onderzocht hoe de stedenbouwkundige waarden in deze ontwikkelingsopgaven geborgd kunnen worden en welke partijen daar een essentiële rol in (kunnen) spelen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het voortouw genomen in de waardering van het naoorlogs ruimtelijk erfgoed. De waarderingscriteria uit het Monumenten Selectie Project (cultuurhistorische waarden; historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarde; situationele waarden; gaafheid/herkenbaarheid; zeldzaamheid) kunnen nog altijd worden toegepast.

Concrete transformatieopgaven, zoals herbestemming en herontwikkeling van de woningvoorraad, vragen soms wel om nadere specificatie van de waarderingscriteria. Aangepaste waarderingsmethoden kunnen bijvoorbeeld worden gebruikt bij ontwikkelingsplannen of bij beleidsbeïnvloeding. De afgelopen jaren is daartoe ervaring opgebouwd met het opstellen van gebiedsdocumenten voor de uitwerking van de kernkwaliteiten van de dertig wederopbouwgebieden. Het gebiedsdocument is bedoeld om kennis, inzicht en bewustwording van de cultuurhistorische waarden van de wederopbouwgebieden en hun ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis te vergroten. Dit is belangrijk om het maken van weloverwogen keuzes in de toekomstige planvormingsprocessen te stimuleren en te ondersteunen. De gebiedsdocumenten dienen ook als basis voor bestuurlijke afspraken tussen Rijk en betrokken gemeenten over de juridisch-planologische omgang met de kernkwaliteiten.

3. Cultuurhistorische waarden Nagele

Uitgangspunt waardering

In de *Visie Erfgoed en Ruimte* zijn de kernkwaliteiten voor Nagele in 2011 als volgt geformuleerd:

- structuur en bebouwing volgens de principes van Het Nieuwe Bouwen
- groepering van geclusterde bebouwing met platte daken rondom een centrale open groene ruimte
- omsluiting van het dorp door opgaande beplanting²³

Deze kernkwaliteiten zijn uitgewerkt in het *Gebiedsdocument Wederopbouwgebied Nagele*.²⁴

Het cultuurhistorisch onderzoek daarvoor vond plaats gedurende de gehele periode van het Uitvoeringslab, zoals toegelicht in hoofdstuk 1 van dit rapport. De uitkomsten van het onderzoek zijn te vinden in Deel B van dit rapport – Biografie van Nagele – en de volgende twee paragrafen.

Als begrenzing van het onderzoeksgebied is gekozen voor het gebied dat gebouwd en aangelegd is in de periode van de jaren vijftig tot en met de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Dit is het gebied dat vanuit stedenbouwkundig oogpunt overeenkomt met het eindontwerp van “de 8” en “Opbouw”. Verder is in ogenschouw genomen wat direct te relateren is aan het oorspronkelijke ontwerpproces, de realisatie en uitwerking tot ongeveer 1970. Dit is afgezet tegen de actuele situatie. De opgave was tweeledig: enerzijds algemeen wat de cultuurhistorische essentie is van het dorp en anderzijds wat de specifieke waardevolle kenmerken zijn. De eerste vraag die hieronder wordt beantwoord, is wat Nagele als dorp vanuit cultuurhistorisch oogpunt zo bijzonder maakt en wat dus de cultuurhistorische betekenis van het dorp is. De tweede vraag is hoe die betekenis is terug te vinden in kenmerken die van waarde zijn.

Bij de duiding van de betekenis en de waardering van kenmerken is gebruik gemaakt van de criteria die voor beschermde gezichten gelden in het kader van het Monumenten Selectie Project. Deze criteria zijn niet letterlijk opgevolgd. Enerzijds omdat bij het duiden van de betekenis gekozen is voor een toegankelijke, iets minder academische beschrijving en anderzijds omdat de context in Nagele vroeg om aanpassing. De genoemde criteria zijn opgesteld als onderbouwing van een aanwijzing als beschermd stads- of dorpsgezicht en zijn dus minder gericht op de omgang met en de toekomst

van de waardevolle kenmerken.

Om het dorp Nagele in zijn totaliteit als samenhangend geheel te kunnen vatten is een indeling naar schaalniveau gemaakt: hoofdstructuur, ensembles, gebouwen en kunst. Een cartografische weergave van de waardering maakt het mogelijk om te bepalen welke kenmerken als uitgangspunt te nemen bij herstel, nieuwbouw en het te voeren ruimtelijk beleid.

Cultuurhistorische betekenis

Naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek is de cultuurhistorie betekenis van Nagele nader geduid. Die betekenis is als volgt vastgesteld.

Nagele is van belang omdat het als dorp in een nieuwe polder, als één geheel planmatig is ontworpen en gebouwd volgens de stedenbouwkundige principes van Het Nieuwe Bouwen/ CIAM, door een samenhangende groep ontwerpers met één opdrachtgever. In Nagele is de modernistische visie van architectengroepen “de 8” en “Opbouw” op verschillende manieren zichtbaar. Er is gebruik gemaakt van moderne bouwtechnieken, zoals beton, glazen puien en platte daken. Platte daken waren geen gemeengoed, zeker niet in een dorp. Ook het verkavelingstype van de woonhof, bestaande uit stroken rijtjeswoningen of twee-onder-een-dakwoningen rondom een gemeenschappelijke groene ruimte, was vernieuwend.

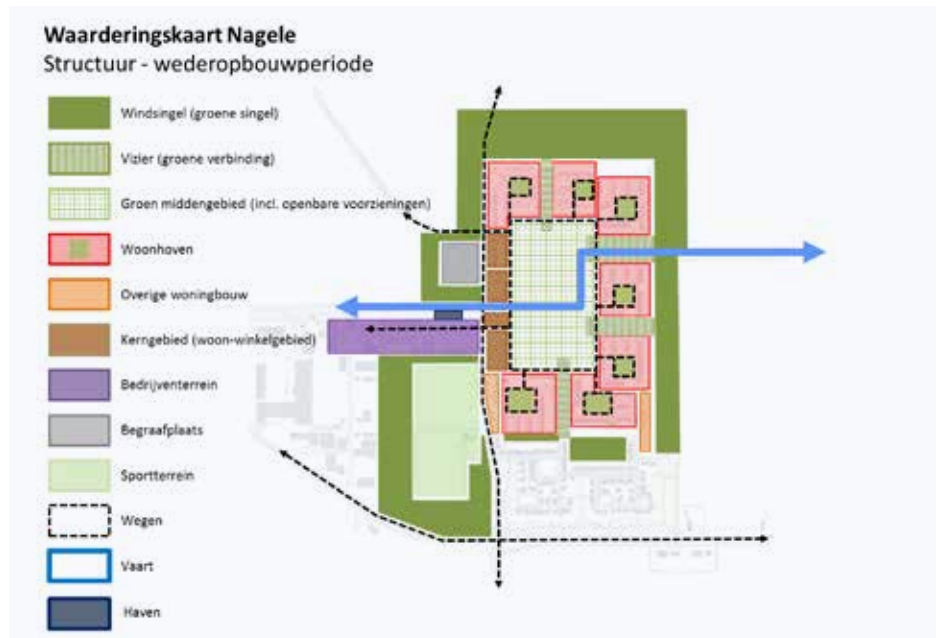
In Nagele zijn de verschillende functies wonen, werken, verkeer en recreatie ruimtelijk gescheiden, volgens de principes van de moderne stedenbouw. De doorlopende verkeersweg loopt rondom een gemeenschappelijk middenterrein, waaromheen aan de noord-, oost- en zuidzijde de woonhoven zijn gegroepeerd. Op de groene centrale ruimte zijn de sociaal-maatschappelijke functies gesitueerd. De groensingel scheidt niet alleen het dorp van de polder, hij beschermt ook het dorp tegen wind en fungeert als recreatie- en wandelgebied. Om het welzijn van de bewoners te vergroten was het moderne adagium van licht, lucht en ruimte een belangrijk uitgangspunt voor de inrichting van woning en dorp. Om lichttoetreding te waarborgen kregen veel woningen grote raampartijen, glazen puien en glasstroken. Het is wel opmerkelijk dat “de 8” koos voor een dorp, omdat CIAM zich voornamelijk richtte op de stedenbouw. Nagele is dan ook ontworpen volgens stadse principes, vanuit de overtuiging dat een dorp en een stad niet wezenlijk van elkaar verschillen als het gaat om de principes van goed wonen en het creëren van een gemeenschap.

Ook is de realisatie van Nagele belangrijk geweest voor “de 8” en “Opbouw”. De resultaten van het ontwerpproces en de realisatie van Nagele zijn op drie CIAM-congressen gepresenteerd en konden rekenen op veel bijval van collega’s in het buitenland. Nagele is jarenlang door opleidingen Bouwkunde gepresenteerd als het voorbeeld van een modern dorp.

23. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2011, p.87.

24. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Gebiedsdocument Wederopbouwgebied Nagele*, Amersfoort 2016. Dit document voor Nagele is uitgewerkt door De PlaatsMakers, een collectief van ondernemers en kleine ontwerp bureaus.

De hoofdstructuur van Nagele is nagenoeg gaaf en daarom als geheel van cultuurhistorisch belang.

Nagele is verder van belang voor de geschiedenis van de Noordoostpolder. De polder is drooggelegd om nieuwe landbouwgrond te creëren. De elf dorpen zijn gesticht om hoofdzakelijk landarbeiders te huisvesten. De polder kwam tot stand via integrale planning, een proces waarbij wetenschappers en vertegenwoordigers van verschillende disciplines samenwerkten met de ambtenaren van Rijkswaterstaat en het Ministerie van Landbouw. Toekomstige bewoners kwamen in aanmerking voor een boerderij of een ander bedrijf via een grondige selectieprocedure. Naast op functionele geschiktheid en financieel vermogen zijn de toekomstige inwoners ook geselecteerd op basis van gezindte. Het streven was een derde protestants, een derde rooms-katholiek en een derde humanistisch of niet-religieus. De verzuiling is in Nagele zichtbaar op de centrale ruimte waarop de kerken en scholen van gezindten ieder een eigen plek kregen.

De andere dorpen in de Noordoostpolder waren traditioneler van opzet en kregen huizen met een kap. Bijzonder is de samenhang tussen het stedenbouwkundige concept van Nagele en de groenstructuur. De groenstructuur benadrukt de stedenbouwkundige opzet, maar brengt ook een ruimtelijke scheiding aan tussen de verschillende elementen. De ruimte van het dorp wordt omkaderd en gedefinieerd door de windsingel. De vizioeren, langwerpige brede boomblokken, scheiden de woonhoven van elkaar, maar verbinden ook de windsingel met de centrale ruimte van het dorp. Ze vormen ook een extra wand zodat alle hoven, op de Karwijhof na, aan drie zijden zijn omgeven door groen. De groene centrale ruimte wordt in de woonhoven in het klein herhaald.

Kort samengevat kan gesteld worden dat Nagele een uniek voorbeeld is van een dorp dat volgens moderne idealistische beginselen in naoorlogs Nederland is ontworpen. Als geen ander dorp in Nederland weerspiegelt het de denkbeelden van toonaangevende modernistische architecten over de samenleving. Het staat daarmee symbool voor optimisme en de hang naar vooruitgang en vernieuwing die de wederopbouwperiode kenmerkt. De erkenning als wederopbouwgebied van nationaal belang door het Rijk onderstreept deze conclusies.

Waardevolle kenmerken

De bijzondere betekenis van Nagele komt allereerst tot uiting in de stedenbouwkundige aanleg. De CIAM-presentatiepanelen van “de 8” en “Opbouw” geven daar in beginsel helder inzicht in, evenals de aanvullende analyses die gemaakt zijn in het kader van het Onderzoeks- en Ontwerplab.²⁵ De hiërarchische opbouw weerspiegelt in hoge mate de oorspronkelijke intenties van “de 8” en “Opbouw” om van Nagele een ideaal modern dorp voor landarbeiders te maken, met een heldere en functionele opzet. Een gedetailleerde beschrijving hiervan is in Deel B en de bijlagen van dit rapport te lezen. De kaart ‘structuur’ geeft een overzicht van de belangrijkste elementen die het beeld van het dorp bepalen. Hierbij is geen onderverdeling van waardering doorgevoerd omdat de hoofdstructuur grotendeels gaaf bewaard is gebleven en als samenhangend geheel van belang is.

Binnen de hoofdstructuur kent Nagele een groot aantal gebieden waar bebouwing en (groen-)inrichting van de openbare ruimte in onderlinge samenhang zijn ontworpen en gerealiseerd. Deze ‘ensembles’ zijn functionele en ruimtelijke eenheden, maar staan nooit op zichzelf. Er is altijd sprake van een relatie met het stedenbouwkundig raamwerk van het dorp. In Deel B en de bijlagen van dit rapport is ook hiervan een gedetailleerde beschrijving terug te vinden. Sommige ensembles zijn op een andere wijze ingevuld dan oorspronkelijk bedoeld, of in de loop der tijd (ingrijpend) veranderd of gesloopt. De mate van gaafheid en herkenbaarheid als wederopbouwgoed speelt een belangrijke rol in de waardering van de ensembles (zie kaart ‘ensembles’).

Vanzelfsprekend zijn diverse gebouwen in het dorp zeer beeldbepalend. Ook hier moet gezegd worden dat de gebouwen nooit op zichzelf staan, maar altijd in directe relatie met het raamwerk en het ensemble waarin de

25. De presentatiepanelen van het CIAM-congres in 1956 bevinden zich in het archief van de Aldo + Hannie van Eyck Foundation.

De cultuurhistorische waarden van ensembles in Nagele en in het verlengde daarvan het uitgangspunt bij eventuele planvorming.

Ensembles		
Zeer hoge cultuurhistorische waarde	Van belang vanwege de gaafheid en herkenbaarheid als onderdeel van het stedenbouwkundig concept van Nagele. Van zeer hoge waarde vanwege de aanleg en/of onderlinge samenhang van de bebouwde en onbebouwde ruimte.	Behoud en herstel van de oorspronkelijke aanleg en/of maat, schaal en situering, in onderlinge samenhang, zijn uitgangspunt. Binnen dit kader ruimte voor kleinschalige invullingen die aansluiten bij het karakter van het ensemble.
Hoge cultuurhistorische waarde	Van belang vanwege de herkenbaarheid als onderdeel van het stedenbouwkundig concept van Nagele. Van hoge waarde vanwege de onderlinge samenhang van de bebouwde en onbebouwde ruimte.	Behoud van de maat, schaal en situering, in onderlinge samenhang, is uitgangspunt. Binnen dit kader ruimte voor eigentijdse invullingen die aansluiten bij het karakter van het ensemble.
Gemiddelde cultuurhistorische waarde	Van belang vanwege de positie in en ligging als onderdeel van het stedenbouwkundig concept van Nagele.	Ruimte voor schaalvergroting, innovatie en/of nieuwe invullingen. Bij functiebehoud is de huidige opzet van de bebouwde en onbebouwde ruimte zoveel mogelijk uitgangspunt. Bij functieverandering ruimte voor een nieuwe opzet rekening houdend met aanpalende ensembles en de positie van de plek op dorpsniveau.

bebouwing zich bevindt. Het bepalen van de waarden is gedaan aan de hand van verschillende criteria. Gekeken is naar het belang van de betrokken architecten en (globaal) naar de positie van het gebouw of complex in het oeuvre van de betreffende architect(en). Maar vooral ook naar innovatieve bouwmethoden, de vormtaal, esthetische kwaliteiten, beeldbepalende locaties en de functionele betekenis in relatie tot de rest van het dorp. Afhankelijk van de gaafheid en herkenbaarheid

is vervolgens een hoge of minder hoge waardering aan het gebouw toegekend, zoals op de kaart 'gebouwen' is te zien. In Bijlage III is een uitgebreid overzicht van de waardering per pand te vinden, gemaakt aan de hand van de genoemde criteria.

Omdat er tijdens de wederopbouwperiode in Nederland veel aandacht is besteed aan (monumentale) kunst, al dan niet in de openbare ruimte, is ook voor Nagele

De cultuurhistorische waarden van gebouwen in Nagele en in het verlengde daarvan het uitgangspunt bij eventuele planvorming.

Gebouwen		
Zeer hoge cultuurhistorische waarde	Van zeer groot belang vanwege de architectuurhistorische waarde, gaafheid en in relatie tot het ensemble waar de bebouwing zich in bevindt. Monumenten of potentiële monumenten die het aanzien van wederopbouwgebied Nagele kenmerken.	Behoud en/of herstel van de oorspronkelijke kwaliteiten van het exterieur (detaillering, kleur) en eventueel interieur zijn het uitgangspunt.
Hoge cultuurhistorische waarde	Van belang vanwege de beeldbepalende betekenis voor het aanzien van Nagele en in relatie tot het ensemble waar de bebouwing zich in bevindt.	Behoud en/of herstel van de oorspronkelijke kwaliteiten van het exterieur. Bij eventuele aanpassing zijn de huidige maat, schaal en vormgeving uitgangspunt.
Gemiddelde cultuurhistorische waarde	Van belang vanwege de relatie tot het ensemble waar de bebouwing zich in bevindt.	Bij aanpassing of vervanging is de huidige plek in relatie tot het ensemble of aanpalende ensembles uitgangspunt en een vormgeving die aansluit bij het modernistische karakter van Nagele. Ruimte voor vernieuwing en het toevoegen van eigentijdse invullingen en innovatie.

gekeken naar dit aspect. Kunst wordt hierbij breed geïnterpreteerd: wandkunst, kunstobjecten als symbolen in de openbare ruimte, uitingen van religie en bijzondere interieurs. Geertje Huisman en Violet Meerdink van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben hiervan een afzonderlijke inventarisatie gemaakt.²⁶ Daaruit

blijkt dat in Nagele een beperkt aantal kunstuitingen is gerealiseerd in de beginjaren van het dorp. Een aantal kunstuitingen is helaas verdwenen. Gezien de samenhang tussen stedenbouw, groen, architectuur en kunst, kenmerkend voor wederopbouwgebieden, zijn de overgebleven kunstelementen van belang. Zij vertellen namelijk op vaak symbolische wijze het verhaal van de beginjaren van het dorp.

26. G. Huisman en V. Meerdink, *Een toekomst voor (wand)kunst in Nagele, omgaan met kunst in een Wederopbouwgebied*, Uitvoeringslab Nagele/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed november 2016.

4. Doorvertaling in plannen

Overkoepelende doorvertaling

Vertrekpunt bij de planvorming in Nagele is instandhouding van de meest waardevolle elementen. Dit betekent niet dat er een stolp over het dorp gaat. Dat past ook niet bij het dorp, waar vooruitstrevend denken en geloof in vooruitgang onderdeel zijn van de cultuurhistorische betekenis. Waardevolle historische gebouwen moeten met de tijd mee willen zij aantrekkelijk blijven voor gebruikers. Instandhouding betekent vooral dat restauratie en herstel van de historische kenmerken zorgvuldig worden afgewogen bij planvorming, zodat ook toekomstige generaties het Nagele van toen kunnen ervaren. Door aan te geven wat de meest cultuurhistorisch waardevolle elementen zijn, wordt ook duidelijk wat minder van waarde is. Juist op die plekken is ruimte voor nieuwe ontwikkeling en soms verregaande vernieuwing op een wijze die eigentijds is en tegelijkertijd eigen is aan het dorp.

De doorvertaling van de cultuurhistorische waarde in de planvorming komt allereerst tot uiting in de ambitie van het Ontwikkelperspectief. Het Ontwikkelperspectief bevat de volgende toelichting waaruit blijkt dat niet alleen het materiële erfgoed, maar ook de immateriële betekenis van Nagele als vooruitstrevend experiment een rol speelt: 'Nagele is een kwetsbaar kunstwerk waar zorgvuldig mee omgegaan moet worden. De ambitie is om het dorp enerzijds weer in ere te herstellen zodat de kwaliteiten en ideeën uit de jaren vijftig weer uit de verf komen. Anderzijds is het de ambitie om Nagele te herontwikkelen in de geest van Het Nieuwe Bouwen zodat Nagele wederom een vooruitstrevend dorp met allure wordt. Dit vormt de kern van het Ontwikkelperspectief. Alle planvorming, activiteiten en projecten moeten hiernaar te herleiden zijn. De unieke erfenis uit het verleden biedt Nagele een fundament voor de toekomst. De betekenis en herkenbaarheid van het "oude" Nagele herstellen is daarom de opgave. Voor de toekomst vormt het benutten en versterken van die unieke erfenis van Nagele de opgave. Het verschaft Nagele identiteit en vormt een drager voor nieuwe ontwikkelingen.'²⁷

De praktijk is altijd weerbarstiger, maar niettemin hebben het verhaal van Nagele en de cultuurhistorische waardering wel geholpen om bij verschillende uitvoeringsprojecten met overtuiging en argumenten de

doelstelling na te streven. Hoe dit specifiek vorm heeft gekregen wordt in de volgende paragrafen beschreven aan de hand van de thema's uit het Ontwikkelperspectief Nagele: Groen, Wonen, Voorzieningen, Vitaal en Leefbaar en Promotie en Marketing. Om zorgvuldig rekening te houden met de kernkwaliteiten is verder een Beeldkwaliteitsplan opgesteld. De analyses en set met regels uit het Ontwerplab kregen hierin een plek, aangevuld met de gemaakte cultuurhistorische waardering van gebouwen, ensembles en de ruimtelijke structuur op dorpsniveau.²⁸ Deze waardering is gekoppeld aan kwaliteitseisen en een welstandsregime voor Nagele. Hier komen behoud en vernieuwing direct samen. Bij gebouwen of ensembles met een zeer hoge waarde staat restauratie centraal, bij gebouwen of ensembles met een minder hoge waarde is ruimte voor sloop-nieuwbouw en innovatie, met dien verstande dat het ruimtelijke concept herkenbaar blijft.

Bij nieuwe projecten die zich aandienen, wordt eveneens geredeneerd vanuit de geformuleerde ambitie voor Nagele. Zo wordt in de Noordoostpolder momenteel één van de grootste windparken van Nederland aangelegd. Een aantal dorpen ontvangt daarvoor jaarlijks een financiële compensatie. Onder aanvoering van Vereniging Dorpsbelang Nagele heeft het dorp Nagele besloten deze 'windgelden' grotendeels te investeren in zonnepanelen. Dit initiatief werd ondersteund door het organiseren van een brainstormsessie. Omdat het dorp alleen maar platte daken heeft, leent het zich perfect voor zonnepanelen. Het oorspronkelijk experimentele karakter zorgt ervoor dat nieuwe experimenten gericht op innovatie ook nu zeer passend zijn en worden toegejuicht. Het idee is klein te beginnen en daarbij de lat hoog te leggen: Nagele als experimenteedorp voor duurzaamheid/zonne-energie.²⁹

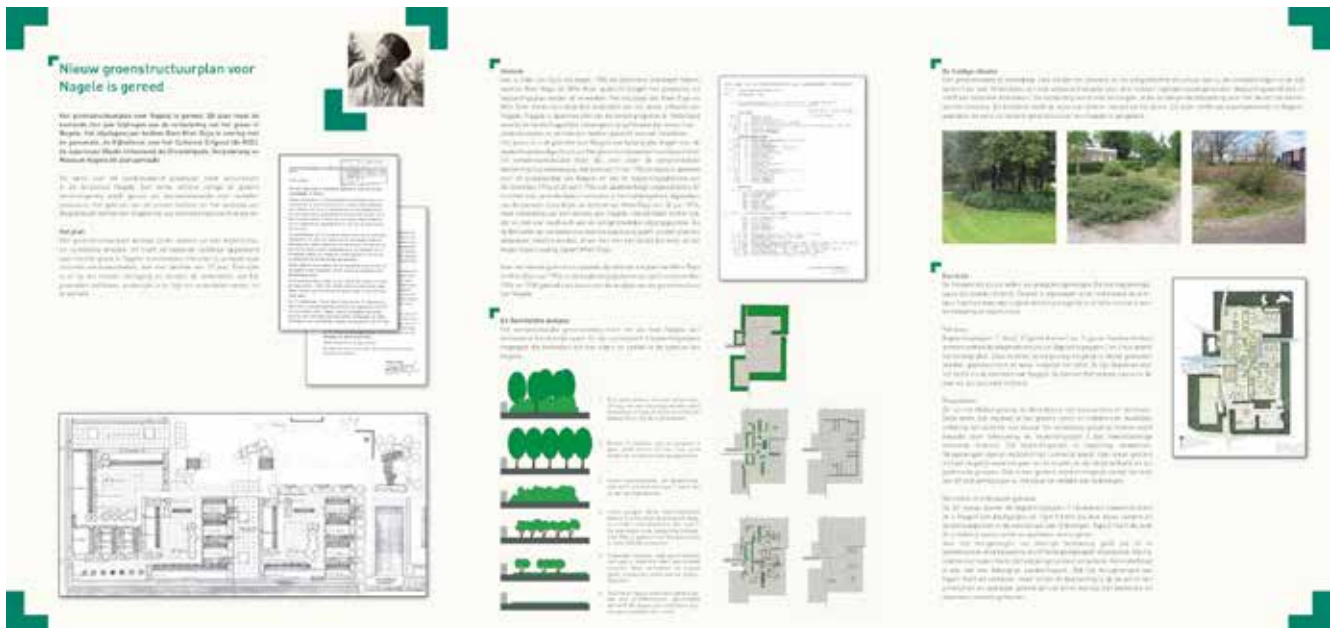
Thema 'Groen'

Bijzonder aan het ontwerp van Nagele is de belangrijke rol die de landschapsarchitecten binnen "de 8" en "Opbouw" bij de opzet en de ruimtelijke inrichting hebben gekregen. Het groen is integraal onderdeel van de stedenbouwkundige en functionele opzet van het dorp. Daarmee onderscheidt Nagele zich van de andere dorpen in de polder en het groen wordt daarom vanuit cultuurhistorisch oogpunt zeer hoog gewaardeerd. Wel is de oorspronkelijke opzet in de loop der tijd wat verwaterd door latere wijzigingen en ander gebruik, en veel bomen, heesters en andere beplantingen waren bij aanvang van het Uitvoeringslab

27. Gemeente Noordoostpolder 2012, p. 11.

28. Vanwege het geringe aantal kunstuitingen is voor wederopbouwkunst alleen een algemene toelichting over dit onderdeel opgenomen in het Beeldkwaliteitsplan.

29. Voor meer informatie zie het verslag van de brainstorm 'Zonne-energie verkenning Nagele'.

De publieksfolder van het Uitvoeringslab over het Groenstructuurplan Nagele.

aan vervanging toe. Tegelijkertijd was de gemeente Noordoostpolder van plan vanwege bezuinigingen het beheerniveau te verlagen. Omdat het groen behoort tot één van de belangrijkste kwaliteiten van het dorp is herstel en vernieuwing van het groen één van de eerste uitvoeringsprojecten geworden. Anet Scholma van Buro Mien Ruys kreeg de opdracht een groenstructuurplan te maken.³⁰ Een andere ambitie was een Mien Ruys Academie voor hoveniers op te richten, een idee van Louis van Gasteren.

Bij de analyse in het kader van het Groenstructuurplan Nagele bleek aanvankelijk onduidelijk waarop het oorspronkelijke groenplan was gebaseerd. Het stedenbouwkundig ontwerp van Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel uit 1954 wordt als eindplan van de “de 8” en “Opbouw” gezien. Dit plan heeft richting gegeven aan de positie van het groen in de inrichting van Nagele en het uitwerkingsplan van het groen. Deze uitwerking kwam voor rekening van Mien Ruys en Wim Boer. Dankzij reconstructie van de plannen door Buro Mien Ruys is de opzet achterhaald en dat gaf direct nieuwe inzichten, bijvoorbeeld dat zij een model met zes beplantingstypes toepasten.³¹ In het nieuwe plan van Buro Mien Ruys is gekozen voor rigoureuze vervanging van bestaande beplanting, inclusief de vizieren die de verbinding leggen tussen de windsingel en het open middenterrein. Dit voorkomt hoogteverschillen en zorgt voor een eenduidige bomenstrook met een structurerende werking. De dorpsbewoners zijn nauw

betrokken bij het project. Dat er geen enkel kritisch geluid uit het dorp kwam toen het eerste vizier werd gekapt bevestigt dit.

De bewoners van de hoven is ook de mogelijkheid geboden borders en vlakken in te richten en deze vervolgens zelf te onderhouden. Tot nu toe is daar alleen in de Koolzaadhof gebruik van gemaakt. Het zou mooi zijn als dit in de toekomst navolging krijgt in andere hoven. Van groot belang is ook dat latere ondoordachte en onderhoudsintensieve aanpassingen aan het groen zijn verwijderd. Hierdoor gingen de beheerkosten voor de gemeente omlaag, zonder dat dit tot kwaliteitsverlies leidde. Het groen van Nagele wordt geleidelijk vernieuwd en zal uiteindelijk zorgvuldig worden beheerd.

Het Groenhorst College pakte het idee van een Mien Ruys Academie als hoveniersopleiding op. Daarbij werd gekozen voor een combinatie van leren en werken in Nagele. Dit zou ook ten goede kunnen komen aan het beheer en tevens ruimte bieden voor groenexperimenten in het dorp. Het Groenhorst College ontwikkelde een lesprogramma en Buro Mien Ruys werkte hieraan mee. Helaas waren er te weinig aanmeldingen en het idee belandde in de koelkast. Wellicht dat het in de toekomst alsnog gerealiseerd kan worden, al dan niet in aangepaste vorm.

Thema ‘Wonen’

De hoven laten tekenen zien van achterstallig onderhoud. Woningbouwcorporatie Mercatus renoveert haar bezit geregeld en verkoopt ook woningen aan zittende huurders, waardoor eigendom versnipperd raakt en door

30. Buro Mien Ruys en BASTA Urbanism, *Groenstructuurplan Nagele*, maart 2012.

31. Buro Mien Ruys/BASTA Urbanism 2012, pp. 23-28.

De structurerende werking van het groen blijft intact door volledige verjonging van de groene verbindingen tussen de windsingel en het open middenterrein van het dorp. Foto uit 2014.

In het Groenstructuurplan is ruimte gecreëerd voor dorpsbewoners om bloemrijke vlakken in te richten, zoals hier in de Koolzaadhof.

individuele aanpassingen de uniformiteit in architectuur veelal verdwijnt. Het percentage huurwoningen in het laagste segment is in Nagele hoger dan in de andere dorpen in de Noordoostpolder. Nieuwe bewoners hebben vaak weinig sociale binding met het dorp en de bereidheid tot participatie is minder groot dan in de andere dorpen, blijkt uit analyses van de gemeente. Tegelijkertijd speelt dat veel woningen klein zijn en er her en der behoefte is aan uitbreiding. Wie groter wil wonen vertrekt en daardoor trekken draagkrachtige bewoners weg. Om dat te voorkomen is een meer gedifferentieerd woonaanbod nodig.

Het principe van behoud en vernieuwing sluit hier direct op aan. De cultuurhistorische waarden van het hof als ensemble vormen het startpunt. Op basis hiervan kan de aanpak worden bepaald. Een zeer belangrijk project op dit vlak is de Karwijhof. Dit woonhof was afgeschreven en zou gesloopt worden. Omdat het complex van 32 woningen stamt uit de eerste fase van de bouw van het dorp en het meest gaaf is van alle woonhoven in Nagele heeft het een zeer hoge cultuurhistorische waarde. Uitgangspunt is restauratie, samenvoegen van enkele woningen en herstel (waarbij vanzelfsprekend de woningen moeten voldoen aan de eisen van deze tijd). De overdracht van deze woningen aan Vereniging Hendrick de Keyser biedt daarvoor de waarborg en zal bovendien nieuw publiek aantrekken.³² Het is daarmee een sleutelproject voor de toekomst van het dorp. De overdracht kon alleen gerealiseerd worden na het volgen van een complexe en zeer uitgebreide procedure voor het afstoten van corporatiebezit (circulaire MG 2013-02, BZK). Hierdoor heeft het project bijna twee jaar vertraging opgelopen. Aanvankelijk leek de overdracht zelfs te stranden maar vastberadenheid bij met name wethouder Henk Suellmann van de gemeente Noordoostpolder om de overname te realiseren voorkwam dat.

De Gerstehof en Lucernehof zijn later aangelegd en ingevuld met VANEG-woningen. Deze hoven zijn van belang als element binnen de stedenbouwkundige opzet van Nagele, maar hebben als ensemble een gemiddelde cultuurhistorische waarde. Woningen met het VANEG-bouwsysteem komen veel voor in Nederland, en in Nagele ook in andere hoven. Deze woningen hebben daarom eveneens een gemiddelde cultuurhistorische waarde. Daarmee bieden de Gerstehof en Lucernehof de meeste ruimte om te vernieuwen en te experimenteren. Plannen daarvoor zijn in voorbereiding, uiteenlopend van dakopbouw tot het realiseren van een experimenteerhof voor zonne-energie. Herverkaveling met oog voor de

stedenbouwkundige 'footprint' is ook een optie. Hierbij wordt vermindering van het aantal woningen overwogen om woningen met meer ruimte te kunnen realiseren, zodat Nagele een gevarieerder woonaanbod krijgt.

De VANEG-woningen in de Vlashof en Klaverhof hebben een gemiddelde cultuurhistorische waarde, maar staan wel in een ensemble met een hoge cultuurhistorische waarde. De woningbouwcorporatie had als idee bij de renovatie primaire kleuren te gebruiken, als ode aan Rietveld. Een ludiek voorstel, want na de oorlog gebruikte Rietveld nauwelijks nog primaire kleuren in zijn werk en bovendien worden VANEG-woningen juist gekarakteriseerd door ingetogen kleuren. Uiteindelijk is daarom gekozen voor een kleurenpalet van wit, grijs en zwart. De woningen zijn in 2015 gerenoveerd. Bij de andere woonhoven zijn veranderingen iedere keer afhankelijk van de bebouwing en de plek van de bebouwing binnen het ensemble. De Rietveldwoningen (Vlashof/Klaverhof) en de woningen van Mart Stam en Wim van Bodegraven (Koolzaadhof) hebben een hoge cultuurhistorische waarde. Beide worden met oog voor de oorspronkelijke architectuur gerenoveerd. Bij de Rietveldwoningen is daarmee al een start gemaakt, de Koolzaadhof volgt. Voor de Koolzaadhof is aanvullend door Monumenten Advies Bureau (MAB) bouwhistorisch onderzoek (inclusief kleurhistorische verkenning) verricht als bouwsteen voor een aankomende renovatie.³³

Voor de Tarwehof is gekozen voor weer een andere benadering. Het oorspronkelijke ontwerp van Nagele is hier aangepast vanwege de plaatsing van vrijstaande middenstandswoningen en bungalows in de jaren zeventig. De woonhof heeft een hoge cultuurhistorische waarde als ensemble omdat die past bij het moderne karakter van Nagele en het verhaal vertelt van een veranderende samenleving met een afnemende vraag naar landarbeiderswoningen. De waarde van de bungalows is daarentegen gemiddeld. Dat maakt sloop-nieuwbouw mogelijk, rekening houdend met het stedenbouwkundige en architectonische karakter. Bij enkele verbouwingsplannen en nieuwbouwplannen in deze hof is dit principe dan ook aangehouden. Ruimte voor nieuwe woningen in de koopsector wordt ook gecreëerd om Nagele aantrekkelijk te houden voor bewoners die in een ruimer huis willen wonen. In plaats van buiten de kern uit te breiden is definitief voor inbreiding gekozen, zodat Nagele als stedenbouwkundige eenheid, omgeven door een windsingel, behouden blijft.

32. Voor de restauratie heeft Vereniging Hendrick de Keyser bouwhistorisch en kleurhistorisch onderzoek verricht.

33. C.J. Frank en M. Lemmens, *De rijtjeswoningen van Stam en Van Bodegraven. Bouwhistorische en kleurhistorische verkenning en waardering. Complex Koolzaadhof in Nagele, gemeente Noordoostpolder*, Monumenten Advies Bureau (MAB) Nijmegen augustus 2015.

De Karwijkhof, hier op de voorgrond, zou gesloopt worden. Deze hof is het meest gaaf van alle woonhoven in Nagele.

Na een lange procedure voor overdracht van corporatiebezit was de overname van de Karwijkhof door Vereniging Hendrick de Keyser in juni 2016 een feit.

De Noorderwinkels (gemiddelde cultuurhistorische waarde en in vervallen staat) worden vervangen door koopwoningen. Ter plaatse van het voormalige café-restaurant Schokkererf (gesloopt) komen appartementen waarnaar eveneens vraag is in

het dorp. Bij deze nieuwbouwplannen zullen het stedenbouwkundige en architectonische karakter van Nagele als leidraad gelden.

Thema 'Voorzieningen'

Het open middenterrein is de plek waar de sociaal-maatschappelijke voorzieningen zijn gesitueerd en heeft daarmee vooral een stedenbouwkundige betekenis. De kerken en scholen in het gebied hebben nagenoeg allemaal een hoge cultuurhistorische waarde en vier gebouwen hebben een status als Rijksmonument. Vanwege verschillende maatschappelijke veranderingen treedt echter leegstand op. Behoud van en indien van toepassing herbestemming met (nieuwe) 'dorpsfuncties' zijn het uitgangspunt, zodat het middenterrein als maatschappelijk hart kan blijven bestaan. Het middenterrein 'heeft een belangrijke gemeenschapsfunctie, behoud van deze functie betekent behoud van het concept Nagele'.³⁴

Twee scholen zijn samengevoegd, wat leidde tot uitbreiding van de school aan de Ring 17. De leegkomende school aan de Ring 1 is herbestemd als kinderopvang, buitenschoolse opvang, peuterspeelzaal, kantoor voor dorpskrant *Nagelezen* en muziekvereniging

³⁴. Gemeente Noordoostpolder 2012, p. 23.

De school aan Ring 1 (Rijksmonument) is gerestaureerd en heeft in 2015 een nieuwe bestemming gekregen met diverse dorpsfuncties.

Op basis van kleurhistorisch onderzoek zijn bij de restauratie van de school de oorspronkelijke kleuren in de voormalige klaslokalen terug gebracht.

De Zeeschelp.³⁵ Bij de planvorming van Ring 17 en Ring 1, beide ontworpen door Aldo van Eyck en Daniel van Ginkel volgens een modulaair systeem, is nadrukkelijk gekeken naar de specifieke opzet en architectuur. De Aldo + Hannie van Eyck Foundation heeft hierin een belangrijke rol gespeeld door actief mee te denken. Architectenbureau 19 het Atelier heeft bij de uitbreiding voor Ring 17 gekozen voor een vormgeving die in harmonie het contrast aangaat. Bij Ring 1 is bouwhistorisch onderzoek verricht door Monumenten Advies Bureau (MAB) en kleurhistorisch onderzoek uitgevoerd door Suzanne Fischer.³⁶ De uitkomsten daarvan zijn betrokken bij de herbesteding en restauratie en opgenomen in een meerjarenonderhoudsplan van de gemeente Noordoostpolder die eigenaar is van het gebouw. De woon-winkelzone bestaat uit de Noorderwinkels, de Voorhof (Schokkererf) en de Zuiderwinkels. De Zuiderwinkels hebben een hoge cultuurhistorische waarde als bebouwing en ensemble. Het Schokkererf is na jaren leegstand vanwege de zeer slechte bouwkundige

staat gesloopt. Het aanbod aan winkelruimte was groter dan de vraag en dat uitte zich in leegstand en verval. Dit is het meest zichtbaar in de Noorderwinkels, de winkelstrip die nooit volledig is gebouwd. Daarom is ervoor gekozen winkels en kantoorruimten te concentreren in de Zuiderwinkels en op de locatie van het voormalige Schokkererf.

De Zuiderwinkels hadden door de tijd heen aan uitstraling sterk ingeboet, maar het oorspronkelijke concept was nog zeer goed herkenbaar. Daarom is gekozen voor herstel en restauratie van het ensemble (bebouwing en openbare ruimte). Daarvoor is bouwhistorisch en onderzoek verricht door architect Taeke Bouma en cultuurhistoricus Leon van Meijel.³⁷ Daarnaast deden de Stichting Restauratie Atelier Limburg en de Universiteit van Amsterdam gezamenlijk kleurhistorisch onderzoek.³⁸ Met de eigenaren van de Zuiderwinkels hebben Bouma en Van Meijel vervolgens tijdens een workshop een ontwikkelvoorstel opgesteld.³⁹ De eigenaren stonden open voor samenwerking en zagen in dat een opgeknapt en goed functionerend

35. Deze functies zaten voor een deel eerst in de Mierenhoop, een gebouw in de Lucernehof. Na overplaatsing naar de school aan Ring 1 werd de Mierenhoop, die een lage cultuurhistorische waarde had, overbodig en is het gebouw gesloopt.

36. C.J. Frank en G. Korenberg, *De voormalige Titus Brandsmaschool Ring 1 in Nagele. Bouw- en kleurhistorische analyse en waardebeoordeling*, Monumenten Advies Bureau (MAB) Nijmegen oktober 2013 en Fischer, S., *Kleuronderzoek voormalige Titus Brandsmaschool Ring 1, Nagele*, 9 oktober 2014.

37. L. van Meijel en T. Bouma, *Nagele Zuiderwinkels. Bouwhistorisch onderzoek*, Nijmegen 2014.

38. L. van Dalen, L. Wolfert en A. Friedrichs, *Kleuronderzoek Zuiderwinkels Nagele*, Maastricht november 2014.

39. T. Bouma en L. van Meijel, *Zuiderwinkels Nagele. Ontwikkelvoorstel & Ontwikkelstrategie*, Delft juni 2014.

Het woon-/winkelcomplex de Zuiderwinkels, op de foto hiernaast één van de panden in 2014, had door diverse wijzigingen veel van zijn karakter verloren.

Bij de renovatie in 2016 zijn kenmerkende details, zoals de vitrines en het oorspronkelijke kleurgebruik, hersteld om het complex weer aantrekkelijk te maken voor bezoekers.

Zuiderwinkels het dorp ten goede komt.⁴⁰ De restauratie van de panden en de vernieuwing van de openbare ruimte, waarbij kavelgrenzen zijn aangepast om strakke lijnen terug te brengen, is eind 2016 voltooid. Vervolgens gaat het project fase 2 in, namelijk de invulling van de winkels met tijdelijke of permanente functies en de invulling van de vitrines. Het overleg daarover met gegadigden is in gang gezet.

De toekomst van de supermarkt is nog een discussiepunt. Door uitbreiding in de jaren tachtig blokkeert de supermarkt de relatie tussen de Zuiderwinkels en het Schokkererf. Herstel van deze zichtrelatie maakt onderdeel uit van een masterplan dat Dick van Gameren van Mecanoo in 2014 voor het kerngebied opstelde.⁴¹ Dit masterplan gaat uit van herstel van de Zuiderwinkels, een nieuwe supermarkt en appartementen op het Schokkererf en woningen ter plaatse van de Noorderwinkels. Deze plannen hebben vertraging opgelopen omdat ze economisch niet

haalbaar bleken voor de ontwikkelaar die het plan wilde uitvoeren. De gemeente Noordoostpolder heeft daarom de Noorderwinkels opgekocht en bekijkt de opties voor nieuwbouw op deze locatie opnieuw. Ter plaatse van het Schokkererf zal een opvallend gebouw gerealiseerd worden, passend bij het karakter van Nagele, dat als blikvanger de entree van het dorp vorm zal geven. Dit zal gerealiseerd worden door Schokkererf B.V.

Thema 'Vitaal en Leefbaar Nagele'

Dit thema heeft onder andere als doel de dorpsbewoners te betrekken bij de sociale leefomgeving van Nagele. De regie hierover lag bij IGW Noordoostpolder.⁴² Het binden, activeren en aantrekken van bewoners is een belangrijk doel. Activiteiten waren bijvoorbeeld een opschoondag, buitenspeeldag, burendag, dorpschouw en groendagen. Bij dergelijke projecten wordt het verhaal van Nagele zoveel mogelijk betrokken. Dit vergroot de actieve betrokkenheid en de (culturele) bewustwording onder de bewoners. Waar mogelijk is een directe relatie met de fysieke leefomgeving

40. Helaas deed één eigenaar maar beperkt mee bij de uitvoering, de overige panden hebben inmiddels een meer uniforme uitstraling.

41. Mecanoo architecten, *Een nieuw portaal. Stedenbouwkundig ontwerp kerngebied Nagele*, 16 april 2014.

42. IGW staat voor Integraal Gebiedsgericht Werken en brengt mensen bij elkaar rondom een bepaald leefbaarheidsvraagstuk. Het is een samenwerkingsverband tussen Carrefour, woningcorporatie Mercatus, politie Flevoland en gemeente Noordoostpolder.

gelegd. Een goed voorbeeld daarvan zijn de verfdagen met de lokale bewoners. Door de tijd heen hebben verschillen in kleurgebruik een rommelig beeld opgeleverd, bijvoorbeeld bij de boeidelen in sommige hoven. Daarnaast zorgt achterstallig onderhoud voor een enigszins verloederde indruk. Vanuit het Uitvoeringslab is verf, in passende kleurstelling, beschikbaar gesteld aan bewoners in de Vlashof en Klaverhof. Dit komt ten goede aan de eenheid en uitstraling en draagt bij aan sociale binding.

Een integrale aanpak in het dorp is afhankelijk van participatie van bewoners en vrijwilligersorganisaties, en vooral ook van bewoners die een actieve rol willen vervullen. Organisaties zoals Vereniging Dorpsbelang en Museum Nagele lopen tegen hun grenzen aan qua tijd en inzet. Wel is met een groep betrokken en actieve bewoners een denktank gestart om verschillende vraagstukken te bespreken. Dit leverde voor sommige

projecten waardevolle input op. Tevens ontstond het besef dat na het Uitvoeringslab gekeken moet worden naar een passende aanpak en organisatie om Nagele vitaal te houden, externe partijen te stimuleren mee te doen en daarbij het bijzondere erfgoed te benutten.

Thema 'Promotie en marketing'

"Nagele heeft de potentie weer een rol te gaan spelen in het internationale debat over architectuur, landschap en stedenbouw. Het kan een vooraanstaande rol spelen in het maatschappelijke debat, hoe met dorpen om te gaan die te maken krijgen met veranderende maatschappelijke en sociale omstandigheden zoals een vergrijzende bevolking, krimp of het wegvallen van voorzieningen. Ook de prachtige onderdelen van het erfgoed zoals het groenplan van Mien Ruys, de Gereformeerde Kerk van Van den Broek en Bakema, de Zuiderwinkels van Bakema en Romke de Vries, de scholen

Vrijwilligers van Museum Nagele geven op aanvraag rondleidingen door het dorp, zoals hier in Zuiderwinkels in 2014.

Gratis, passende verf om boeidelen van rijwoningen een uniforme uitstraling te geven zijn ter beschikking gesteld tijdens verfdagen met bewoners.

van Van Eyck en Van Ginkel, en de Rietveldwoningen verdienen het een breder publiek te bereiken. Naast het verbeteren van de fysieke omgeving (het dorp Nagele) is het van belang te investeren in het goed uitdragen van de identiteit van Nagele (het merk Nagele), zowel om nieuwe bewoners als nieuwe bezoekers en bedrijvigheid te trekken. Een aantrekkelijke en goed georganiseerde digitale omgeving en gebiedsmarketing zullen steeds belangrijker worden. De ideeën waar het moderne polderdorp voor staat, vooruitstrevend en innovatief bouwen, met een nadruk op groen en gezamenlijkheid, is een boodschap die het waard is wereldwijd te verkondigen.”⁴³

Deze beschrijving in het Ontwikkelperspectief laat zien dat de cultuurhistorische waarden van Nagele in dit thema een belangrijke rol spelen. Voor de torenhoge ambitie zijn enkele projecten vooraf bedacht en

43. Gemeente Noordoostpolder 2012, p. 29.

Tijdens de Dag van de Architectuur in 2015 is de cultuurhistorische wandeling (erfgoedroute) uitgebracht.

sommige zijn spontaan ontstaan. Een gebiedsmarketing is uiteindelijk (nog) niet gerealiseerd. Maar dat betekent niet dat dit thema niet is opgepakt. Zo gaat Vereniging Hendrick de Keyser in de Karwijhof een museumwoning (in de stijl van 1956) en een ‘jaren zeventig-logeerwoning’ realiseren dankzij ondersteuning vanuit het Uitvoeringslab. Daardoor krijgt Nagele meer cultuurtoeristische aantrekkingskracht. Verder worden er gesprekken gevoerd over een directe betrokkenheid van Museum Nagele bij het nieuwe Werelderfgoedcentrum dat voor Schokland wordt beoogd. Om die reden is ook een voorstel voor een fietsverbinding tussen Nagele en Schokland verder uitgewerkt. De plannen zijn nog in ontwikkeling, maar bieden voor de toekomst van Nagele veel kansen.

De uitkomst van het cultuurhistorisch onderzoek heeft in verschillende promotieactiviteiten een rol gespeeld. Voor een aantal projecten (Groenstructuurplan, Herbesteding Ring 1, Zuiderwinkels) is een aparte

brochure in de huisstijl van het Uitvoeringlab uitgebracht. Daarin is veel aandacht besteed aan de historie van de betreffende gebouwen of aanleg. Om het verhaal van Nagele toegankelijk te maken voor een breder publiek is een erfgoedroute opgesteld, uitgegeven door uitgeverij Matrijs.⁴⁴ Deze is, evenals een vergelijkbare wandelroute over Schokland, op verschillende plekken te koop. De uitkomsten van het cultuurhistorisch onderzoek en de cultuurhistorische waardering hebben daarvoor als basis gediend. Tijdens de Dag van de Architectuur in 2015 werd de erfgoedroute in Museum Nagele gepresenteerd. De nieuwe website van Nagele is met informatie uit het cultuurhistorisch onderzoek gevuld.⁴⁵ Ook werd Nagele opgenomen in de module Erfgoed en Ruimte van de Vrije Universiteit, Wageningen Universiteit en Technische Universiteit Delft en was het dorp onderwerp van een onderzoeksproject van studenten van het Sandberg Instituut/School of Missing Studies in Amsterdam.

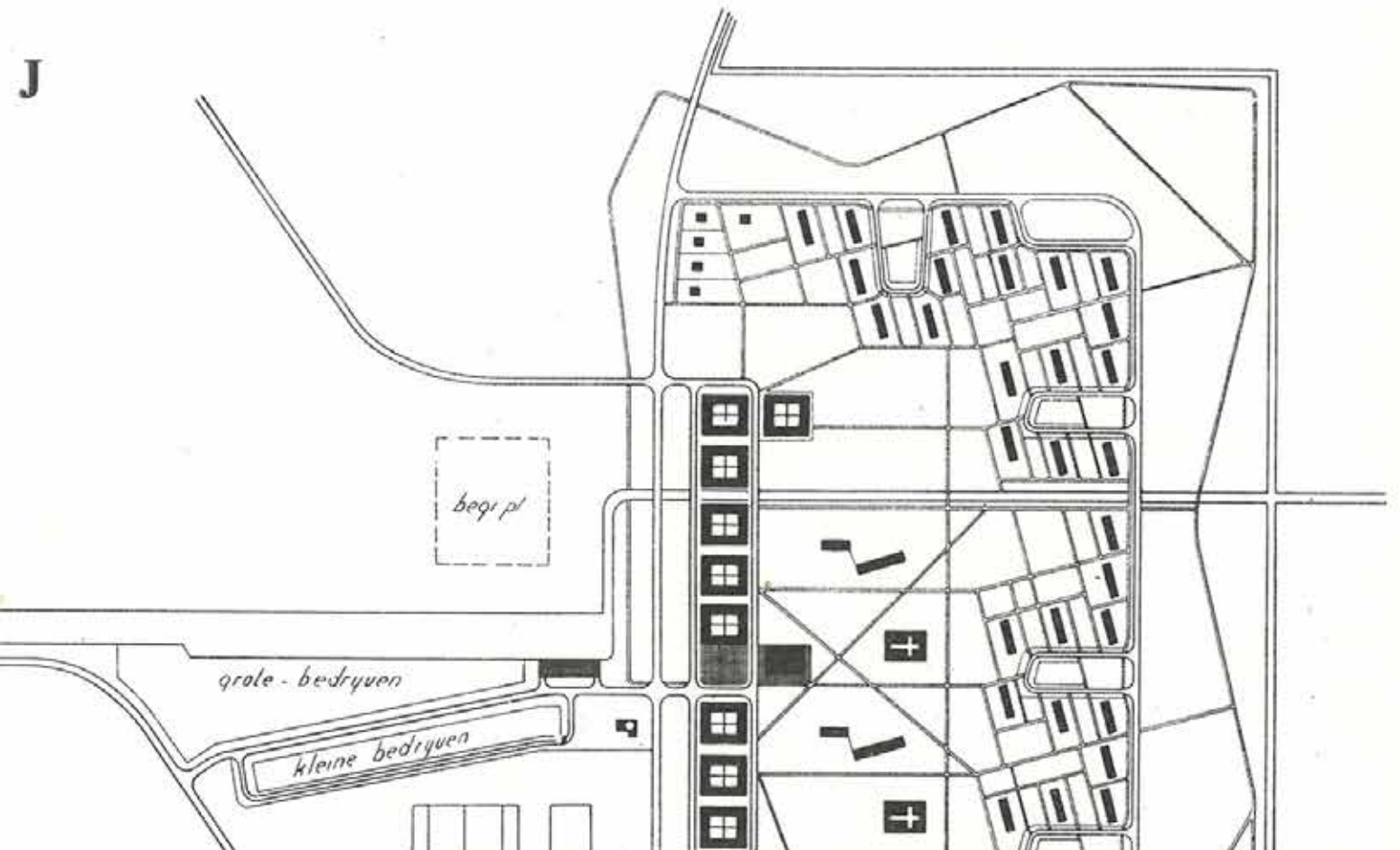
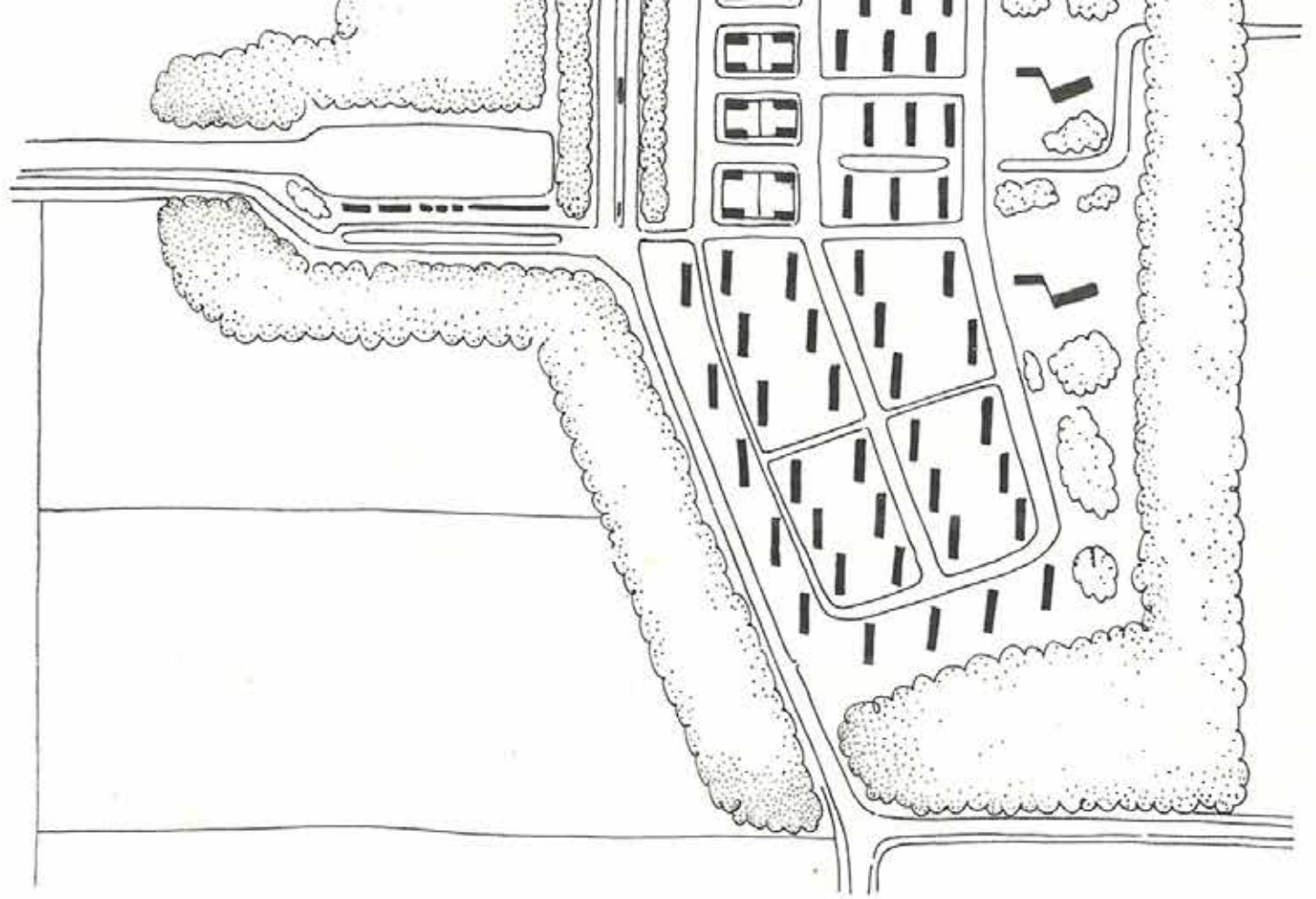
44. W. Zwikstra, *Nagele. Een cultuurhistorische wandeling*, Utrecht 2015.
45. www.nagele.nl. De website werd in 2016 vernieuwd.

In vaktijdschriften en kranten verschenen diverse artikelen over Nagele en de omgang met zijn cultuurhistorische waarden. Internationaal was er ook belangstelling. De Spaanse architect Enrique Abad promoveerde op de ontwikkelingsgeschiedenis van het dorp.

Ook wordt Nagele opgenomen in een tentoonstelling over modernistische stedenbouw van de Middle East Technical University in Ankara. Een Indonesische delegatie bezocht Nagele als onderdeel van een samenwerking tussen dat land en Nederland over revitalisatie van Indonesische binnensteden. Het is slechts een selectie van inspirerende contacten waarbij het polderdorp de afgelopen vier jaar onderwerp van gesprek was. Het dorp spreekt tot de verbeelding en zal dat ook in de toekomst blijven doen. Introductie van een jaarlijkse Nagele-lezing zou daar misschien nog veel in kunnen betekenen.

Studenten van de Vrije Universiteit, Wageningen Universiteit en Technische Universiteit Delft op excursie in Nagele.

1. Lof en kritiek

Om Nagele een waardering te kunnen geven, is het belangrijk eerst te bekijken hoe het dorp in het verleden is gewaardeerd. Door de eerste bewoners en in de eerste kritieken werd Nagele wisselend ontvangen. De bewoners waren zeer te spreken over de hoeveelheid ruimte en licht en de moderne voorzieningen in de huizen, en over het vele groen in het dorp. Kritiek van zowel bewoners als buitenstaanders was er op wat afweek van wat men was gewend: een stedenbouwkundige opzet die anders was dan tot dan toe in dorpen gebruikelijk, het ongewone uiterlijk van de architectuur en de vernieuwende indeling van de woningen. In de loop van de tijd waardeerden architecten, stedenbouwkundigen, planologen en architectuurhistorici heel verschillende elementen van het dorp. Met name tijdens de bouw van het dorp was een deel van hen nog sceptisch over het welslagen van Nagele. Wel werd het dorp direct gezien als vernieuwend en van belang voor het stedenbouwkundige debat over de inrichting van nieuwe dorpen. Later werden vooral het belang voor Les Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) en Het Nieuwe Bouwen, de interdisciplinaire samenwerking tijdens de ontwerpfase en de bijzondere plaats van het groen binnen het ontwerp gewaardeerd.

Eerste reacties van bewoners en buitenstaanders

De eerste reacties van bewoners en buitenstaanders staan in regionale kranten. Ook een wetenschappelijk onderzoek onder leiding van A.K. Constandse biedt inzicht in de pluspunten en de minpunten die de eerste bewoners ervoeren. Hij liet een student aan de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen begin jaren zestig een groot aantal inwoners van Nagele interviewen om te bepalen of hun woonwensen in Nagele werden vervuld.⁴⁶ De net aangekomen bewoners waren positief verrast door de grootte van hun nieuwe woning, de moderne voorzieningen daarin en de grote lichtinval in het huis. Volgens Kees van der Sar waanden zij zich in hun woning in de Vlashof in een paleis.⁴⁷ De huizen waren voor de begrippen van toen heel mooi, bovendien splinternieuw en dus zonder gebreken. Ze hadden voorzieningen die de bewoners in hun oude huis niet hadden, zoals stromend water en een toilet. De reactie van mevrouw Halman, die in maart 1956 door de *Friese Koerier*

Mevrouw Halman werd begin 1956 door een verslaggever van de *Friese Koerier* geïnterviewd over haar positieve ervaringen met haar nieuwe huis in Nagele.

werd geïnterviewd, sluit hierbij aan.⁴⁸ Zij vertelde de verslaggever dat ze nog nooit zoveel licht en lucht in een woning had meegemaakt. En in haar nieuwe huis had ze zelfs een douchecel! In hetzelfde artikel constateert de verslaggever dat wie in een Nagelese arbeiderswoning staat, zich in een zeer goede en ruime middenstandswoning waant, zo prettig en gerieflijk is deze.

Er waren echter ook onwennigheden die werden veroorzaakt door het vernieuwende karakter van Nagele. Dat betrof allereerst de architectuur. Zo schrijft de verslaggever in hetzelfde artikel dat mensen die vanaf een afstandje naar het dorp kijken de architectuur afdoen als 'blokkenbouw', 'kazernes' en 'sanatoria' vanwege de platte daken. Op het eerste gezicht is ook niet duidelijk wat de voor- of achterzijde van de huizen is. In een artikel van twee jaar later in de *Friese Koerier* wordt duidelijk wat hij daarmee bedoelt.⁴⁹ Hierin worden de middenstandswoningen aan de Ring besproken. Doordat de bergingen aan de straatkant liggen, lijkt het alsof men langs de achterkant in plaats van de voorkant van de

46. Constandse, A.K., 'Het dorp met de glamour', *Bouw* (1964) 33, pp. 1134-1139.

47. Hij zegt dit in een interview in Louis van Gasterens documentaire *Terug naar Nagele* (2011).

48. Anoniem, 'Nagele! – het dorp dat geboren staat te worden. Velen weten niet of zij de bouwwijze moeten toejuichen of afkeuren', *Friese Koerier* 14 maart 1956.

49. Anoniem, 'Nagele – laatste dorp in de NOP – in elk geval anders dan anders. Compleet met soort Eiffeltoren en ware doolhof van hofjes', *Friese Koerier* 22 maart 1958.

De notabelenwoningen aan de Ring hebben bergingen aan de voorkant, wat in de jaren vijftig van de vorige eeuw nog ongebruikelijk was.

Een in 1958 geïnterviewde bestelwagenchauffeur vond het maar raar dat hij bij een deel van de woningen in het dorp niet voor kon rijden, zoals hier in de Karwijhof.

woningen rijdt. De gebruikelijke voorzijde van de huizen is aan de achterkant. Dáár is de woonkamer met grote ramen met uitzicht op de tuin. Ook op de vernieuwende indeling van deze huizen is commentaar. De ongewone plattegrond heeft volgens een geïnterviewde een duidelijk praktisch nadeel voor de huisvrouw. De keuken is aan de voorkant. Daar wordt de was gedaan. Vervolgens moet zij met de was door de woonkamer naar de tuin om het daarin te drogen te hangen. En vanuit de woonkamer kijkt de bewoner er dan tegenaan. Ook over de woningen in de Klaverhof en de Vlashof bestaat zo'n ergernis. Hierin zijn douche en toilet in één ruimte op de verdieping. Dat vinden vrouwelijke bewoners onpraktisch. Bovendien vinden zij het onhandig met kleine kinderen naar boven te moeten voor het toilet.

Hoewel de grote ramen van de woningen de prettige bijkomstigheid hebben dat in de winter de laagstaande zon ver in de kamers doordringt, ervaren geïnterviewden ook een negatief bijeffect: het bij elkaar naar binnen kunnen kijken, vinden zij onvrij. Eén van hen verwoordt het als volgt: "Als ik bij mijn overbuurvrouw zou willen stelen, zou ik niet naar haar geld behoeven te zoeken, want dat weet ik precies te liggen." Ook op de stedenbouwkundige opzet van Nagele hebben bewoners, mensen van buiten en verslaggevers één en ander aan te merken. Dit aspect komt in de *Friese Koerier* van 22 maart 1958 uitgebreid aan bod. Zo zijn de woonhoven niet met elkaar verbonden en moet de autobestuurder terugrijden naar de Ring om van de ene naar de andere woonhof te kunnen. Ook kan men bij het overgrote deel van de woningen sowieso niet voorrijden omdat ze niet aan de straat staat. Een geïnterviewde bestelwagenchauffeur kan er niet over uit dat dit in Nagele zo is: "Meneer, wij komen in verschillende dorpen in de polder en daar

hebben wij helemaal geen last. Maar dit hier, dat is het raarste, dat een mens beleven kan, want dit is zo oneconomisch als het maar even kan. De man, die heeft uitgevonden, om de zaak zó neer te zetten, die moet wel een hele dikke borrel opgehad hebben, of, om het maar op z'n Hollands te zeggen, die was gek." De man vindt de plaats van het winkelgebied ook vreemd. Het ligt weliswaar op een goede plek ten opzichte van de doorgaande weg richting Emmeloord en door de ligging komt het verkeer voor het winkelgebied niet door het dorp, maar de bewoners moeten naar verhouding een flinke afstand afleggen naar de winkels. Verder zijn er van de kant van de bewoners diverse praktische bezwaren omdat zij in het nieuwe dorp niet in alle opzichten aan hun levenswijze van op het platteland kunnen vasthouden. Constandse constateert terecht dat de mensen in Nagele zo'n acht jaar na hun verhuizing hun leefstijl nog niet aan hun nieuwe omgeving hebben aangepast. Zo missen de bewoners hun ruime woon-eetkeuken van vroeger omdat de Nagelese woningen een kleine keuken hebben en de architecten ervan uit gingen dat bewoners in een eethoek in de woonkamer zouden eten. Velen eten toch maar in de krappe keuken. Omdat de huizen door het platte dak geen zolder hebben, is er een tekort aan bergruimte, extra slaapruijme en aan plek om de was te laten drogen. De kelderkast is te klein om de weckpotten en de wintervoorraad aardappels in op te slaan. Volgens Constandse is het zodoende de architecten niet gelukt de mensen tot hun vernieuwende maatschappij-ideaal over te halen.

Uit het onderzoek van Constandse bleek verder nog dat de mensen het dorp te ruim van opzet en kaal vonden, en eenheid en samenhang misten. Dit had echter vooral te maken met het jonge groen dat nog tot wasdom moest komen. Constandse vond het afbouwen van

De bewoners van toen en nu waardeerden vooral het vele groen in en om het dorp.

de laatste twee hoven, waar in 1964 nog geen sprake van was, van groot belang. Hij dacht dat de voltooiing van Nagele de bewoners minder pessimistisch zou maken over de toekomst van het dorp. Overigens was Constandse zeker niet enkel negatief over Nagele. Hij vond het, in tegenstelling tot de andere dorpen in de Noordoostpolder, persoonlijkheid hebben. Hij hoopte dat het dorp aanleiding zou zijn voor nieuwe experimenten, want een niet geheel gelukt experiment betekende niet dat alles maar bij het oude moest blijven.

Bewoners die terugkijken op de begintijd van het dorp herinneren zich vooral de positieve aspecten.⁵⁰ Anneke Schouten waande zich de eerste jaren in Nagele met vakantie door het bos achter het huis en de grote tuin. Je kon naar buiten en wandelen met de kinderen. Anneke Keur waardeert de rust en de ruimte in Nagele. De ruimtelijke opzet van het dorp geeft mensen de ruimte om te leven. Henk de Haan voelde zich in het nieuwe Nagele heel welkom. Volgens hem waren bewoners op elkaar aangewezen omdat ze geen familie in het dorp hadden wonen. Als nieuweling werd je al gauw gevraagd als lid van de verenigingen. Als je liet zien

dat je van goede wil was, dan werd je snel geaccepteerd. Het groen en de ruimte waren de belangrijkste aspecten die “de 8” de dorpsbewoners wilden geven. Als de huidige bewoners die nog steeds ervaren, dan is Nagele zeker gelukt!

Eerste reacties van vakgenoten

Ook de eerste reacties van vakgenoten waren wisselend. In 1955 was architect-planoloog Wieger Bruin, professor Bouwkunde en Stedenbouw aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, de eerste die in de vakliteratuur over Nagele schreef. Hij deed dit in het architectuurtijdschrift *Forum*, dat in oktober van dat jaar geheel was gewijd aan de Noordoostpolder.⁵¹ Bruin heeft zijn bedenkingen bij de grootschaligheid van Nagele en vond de bebouwingsdichtheid ervan te klein. Hij vermoedde dat sociale binding hierdoor moeilijk tot stand zou komen. Wel heeft hij waardering voor de poging om een nieuw dorp te scheppen, dat niet aanleunt tegen de veilige traditie. Hij ziet Nagele dan ook als een belangrijke bijdrage in het stedenbouwkundig debat over de inrichting van nieuwe dorpen.

50. Anneke Schouten, Anneke Keur en Henk de Haan werden geïnterviewd in het kader van *Leven in het vierkant* (2005). Dit was een project van Birthe Khomans dat resulteerde in interactieve documentatie op de website www.leveninhetvierkant.com. De interviews met bewoners zijn daarop in video's te bekijken, of in het Engels te lezen via <http://www.leveninhetvierkant.com/NageleTranscript.pdf>.

51. W. Bruin, 'Over de dorpen van de Noordoostpolder', *Forum* 10 (1955) 1-2, pp. 23-27.

Het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting wijdde in april 1963 zijn maandelijkse periodiek *Stedebouw en Volkshuisvesting* aan Oostelijk Flevoland. In 1962 en 1963 waren daar in Biddinghuizen, Dronten en Swifterbant de eerste bewoners gearriveerd. Stedenbouwkundige Niek de Boer schreef in dit themanummer een artikel waarin hij de vormgeving van deze dorpen vergelijkt met de dorpen in de Noordoostpolder.⁵² Biddinghuizen zet hij af tegen Nagele. De Boer constateert dat Nagele een uitzonderingspositie in de Noordoostpolder inneemt. Als onderscheidende karakteristieken noemt hij afzondering van de polder door de bosgordel, het principe van de woonhoven en de ligging van het winkelgebied tussen het eigenlijke dorp en de streekweg. Ook De Boer heeft kritiek. De centrale ruimte is te

52. N.A. de Boer, 'Vormgeving van nieuwe dorpen', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 44 (1963) 4, pp. 84-87.

verbrokken en heeft te veel lege plekken. Bovendien vindt hij de winkelwoningen ouderwets. Hij had liever een centrumcomplex gezien, met winkels en een café onder één dak. Verder spreekt De Boer zich positief uit over het feit dat de kerken samen op een centrale ruimte staan. Net als Constandse pleit hij voor het voltooiën van het dorp. Volgens hem is dat essentieel voor het welslagen van Nagele.

Waardering voor Nagele

Echte waardering voor Nagele ontstond in de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen architectuurhistorici het modernistische gedachtegoed gingen bestuderen en appreciëren. Nagele was inmiddels afgebouwd. Architectuurhistorici dichtten het bijzondere waarde toe en spraken zelfs van een geslaagd ontwerp. Gerrie Andela publiceerde in 1982 als eerste een ontwerpgeschiedenis van Nagele in *Futura*, het tijdschrift van het toenmalige

De Nagelertocht loopt dwars door de groene centrale ruimte met de openbare gebouwen, één van de bijzondere kenmerken van Nagele.

Nederlands Architecten Genootschap.⁵³ Ze concludeert dat Nagele zowel in stedenbouwkundig als architectonisch opzicht heel belangrijk is. Het dorp leverde namelijk de grondslag voor een maatschappelijke opbouw van een plattelandskern in de polder. De stedelijke voorzieningen die de ontwerpers in het plan opnamen, illustreren hun streven naar emancipatie van de landarbeider.

Zef Hemel en Vincent van Rossem schreven in 1984 het boekje *Nagele. Een collectief ontwerp*.⁵⁴ Het bevat een uitgebreide ontwerpgeschiedenis en een afsluitend hoofdstuk dat Nagele plaatst in de context van de geschiedenis van de stedenbouw. Ook Hemel en Van Rossem vinden Nagele geslaagd. Zij schrijven dat toe aan de vasthoudendheid van de ontwerpers hun opdracht ruim te interpreteren. Hoewel zij de opdracht hadden een dorp voor landarbeiders te ontwerpen, schroomden zij niet een rijke en veelzijdige nederzetting uit te denken. Hierdoor kon Nagele volgens Hemel en Van Rossem uiteindelijk een aantrekkelijke woonplaats worden voor forenzen.

In 1991 verscheen een boek van architect A.J. Kuiper over de stedenbouwkundigen Granpré Molière en Pieter Verhagen die beide als stedenbouwkundig adviseur voor de Noordoostpolder hebben gewerkt.⁵⁵ Kuiper benadrukt vooral de bijzondere wijze waarop Nagele tot stand kwam.⁵⁶ Allereerst was het interdisciplinaire karakter van de ontwerpgroep, waarin architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten vertegenwoordigd waren, in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw nog vrij zeldzaam. Ook het feit dat alle drie deze disciplines meerdere vertegenwoordigers hadden in de ontwerpgroep was uniek. Kuiper ziet in Nagele de invloed van de Constateringen van het CIAM-Congres van Athene in 1933. Hij ziet een radicale functiescheiding. Zo zijn de kerken en de scholen los van de woonhoven op het middenterrein geplaatst. Vanwege deze, volgens hem, rigoureuze scheiding is Nagele vooral een document van het denken van de eerste generatie CIAM-architecten. Volgens Kuiper worden verder in Nagele de structuur en het dorpsbeeld méér dan in andere dorpen gedragen door de beplanting: door de eenheid in stedenbouwkundig plan, beplantingsplan en architectuur is Nagele het Vreewijk van de jaren vijftig geworden.

Tussen 1985 en 1995 initieerde de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). 154.943 objecten uit de periode 1850-1940 werden geïnventariseerd en opgenomen in een database. Bij het vervolg, het Monumenten Selectie Project (MSP), werden ruim 10.000 van deze objecten aangewezen als Rijksmonument. Ook naar monumenten in de Noordoostpolder werd onderzoek gedaan. Voor dit onderzoek werd de tijdsperiode vastgesteld op 1942-1962. De resultaten publiceerden architectuurhistorici D'laine Camp en Mariëtte Kamphuis in *Architectuur en stedenbouw in Flevoland. Urk 1850-1940. Noordoostpolder 1942-1962*. Zij schrijven dat in Nagele door latere aantasting van de bosgordel aan de zuidzijde de maatverhoudingen tussen de centrale ruimte, de woonhoven en de bosgordel zijn verstoord. Renovaties hebben het aanzicht van de woningen veranderd. Toch vinden zij Nagele als geheel één van de weinige pure voorbeelden van het naoorlogse Nieuwe Bouwen in Nederland.⁵⁷

Planoloog Coen van der Wal onderzocht de ontwerpgeschiedenis van Nagele in het kader van zijn promotieonderzoek naar de inrichting van de IJsselmeerpolders. Van der Wal nuanceert het belang dat vanaf de jaren tachtig aan Nagele, als voorbeeld van Het Nieuwe Bouwen, wordt gehecht. Hoewel hij stappen om de essentie van het dorp te behouden ondersteunt, benadrukt hij dat het belang van de andere dorpen in de Noordoostpolder niet moet worden verwaarloosd. Ook de ontwerpers van dorpen als Marknesse en Ens hadden volgens hem oog voor een zorgvuldige planning, menselijke behoeften en het bieden van een omgeving die voldoet aan de sociale, visuele en ruimtelijke wensen van de bewoners. En misschien zijn die dorpen zelfs wel succesvoller dan Nagele.⁵⁸ In dezelfde periode als Van der Wal werkte historicus Geoffrey van Woensel aan een boek met een vergelijkbaar onderwerp voor het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland. Volgens hem maken de ontwerpgeschiedenis, de strak doorgezette opzet van het dorp en de kenmerkende woningen met platte daken Nagele tot een bijzonder dorp.⁵⁹

Nagele als erfgoed

Aan het begin van deze eeuw werd duidelijk dat in Nagele diverse problemen spelen. Zo voldoet een deel van de woningen niet meer aan de eisen van de tijd, staan bestaande voorzieningen onder druk en zijn

53. G. Andela, 'Nagele. Lusthof voor het nieuwe bouwen', *Futura* 17 (1982) 6, pp. 2-23.

54. Z. Hemel en V. van Rossem, *Nagele. Een collectief ontwerp*, Amsterdam 1984.

55. J.A. Kuiper, *Visueel en dynamisch. De stedenbouw van Granpré Molière en Verhagen 1915-1950*, Delft 1991.

56. Kuiper 1991, pp. 177-180.

57. D. Camp en M. Kamphuis, *Architectuur en stedenbouw in Flevoland. Urk 1850-1940. Noordoostpolder 1942-1962*, Zwolle 1992, p. 62.

58. C. van der Wal, *In praise of common sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders*, Rotterdam 1997, p. 125.

59. J.T.W.H. van Woensel, *Nieuwe dorpen op nieuw land. Inrichting van de dorpen in de Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland*, Lelystad 1999, p. 168.

gebouwen toe aan een opknapbeurt. Daarom werd Nagele in 2009 één van de onderzoeksopgaven binnen het project 'Nederland wordt anders', een project van het Atelier Rijksbouwmeester om architecten met weinig of geen werk bij het werkveld betrokken te houden.⁶⁰ Het College van Rijksadviseurs startte hierbinnen het Onderzoekslab waarin belangrijke vraagstukken binnen de ruimtelijke ordening werden bestudeerd. De onderzoekers van het Onderzoekslab dachten onder leiding van architecten Pi de Bruijn en Bas Horsting verschillende toekomstscenario's uit, die de identiteit van het dorp zouden versterken, recht deden aan de geschiedenis van Nagele én ontwikkelingsmogelijkheden boden. De resultaten werden gepubliceerd in een Handboek Nagele, een Werkboek Nagele en een reeks advieskaternen.⁶¹ Advieskatern *Het Nieuwe Nagele* bevat een grondige analyse van de waarden van Nagele.⁶² Volgens de onderzoekers was Nagele een proeftuin waarin werd geëxperimenteerd met twintigste-eeuwse artistieke, maatschappelijke en bouwtechnische thema's. De ontwerpers zochten naar een ideaal samenlevingsmodel op basis van socialistische en functionalistische overtuigingen. Nergens zijn de architectuur en stedenbouw uit de vroege wederopbouwperiode zo puur als in Nagele. Van belang is de structuur met de windsingel, de vizieren, de centrale ruimte en de woonhoven. Tal van modernistische idealen komen tot uitdrukking in Nagele, waaronder een sobere architectuur, toepassing van platte daken, ruimte voor licht en lucht, gebruik van moderne materialen als glas en beton, en het gebruik van bouwsystemen waaronder gestandaardiseerde gevelelementen en het Cusvellersysteem.

In opdracht van de gemeente Noordoostpolder en woningcorporatie Mercatus deed kennis- en adviesorganisatie Het Oversticht vervolgens in 2010 onderzoek naar alle dorpskernen in de polder. Volgens het onderzoeksrapport wordt de bijzondere stedenbouwkundige opzet van Nagele bepaald door de groene centrale ruimte en de woonhoven met daarin veelal op de zon georiënteerde woningen. Met deze opzet onderscheidt Nagele zich van de andere dorpen in de polder. Nagele is uniek doordat "de 8" en "Opbouw"

in 1954 ook de opdracht kregen de architectuur van het dorp te ontwerpen. De scholen van Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel en de kerken beschouwt Het Oversticht als architectonisch waardevol.⁶³

Van 2011 tot 2016 was de *Visie Erfgoed en Ruimte* van kracht. Het Rijk gaf in het gebiedsgerichte erfgoedbeleid vijf jaar lang prioriteit aan Werelderfgoederen, hoofdwatersystemen en waterkeringen, herbestemming, landelijke gebieden en wederopbouwgebieden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed koos 30 wederopbouwgebieden van bijzondere waarde. Deze selectie was een uitvloeisel van het Project Wederopbouw waarin tussen 2001 en 2008 gebouwen en gebieden uit de wederopbouwperiode werden geïnventariseerd en bestudeerd, wat ook leidde tot de aanwijzing van een reeks nieuwe Rijksmonumenten. Nagele werd als wederopbouwgebied uitgekozen vanwege de structuur en bebouwing volgens de principes van Het Nieuwe Bouwen, de groepering van geclusterde bebouwing met platte daken rondom een open groene ruimte, en de omsluiting van het dorp door opgaande beplanting.⁶⁴

Als laatste werd het landschapsonwerp van Nagele in 2012 uitgebreid onderzocht in het kader van een plan voor behoud en renovatie van de groenstructuur in het dorp. Volgens de opstellers van het Groenstructuurplan is het ontwerp van Nagele één van de eerste projecten in Nederland geweest, waarbij landschapsonwerpers op gelijkwaardig niveau met stedenbouwkundigen en architecten aan een totaalplan werkten.⁶⁵

2. De Noordoostpolder

Allereerst is Nagele van belang voor de geschiedenis van de Noordoostpolder. Deze polder was de tweede van de IJsselmeerpolders. Die werden tussen 1920 en 1968 ontwikkeld naar een plan van ingenieur Cornelis Lely. Ze zijn gemaakt als nieuwe landbouwgrond om de inwoners van Nederland van genoeg voedsel te kunnen voorzien. De Noordoostpolder kreeg elf dorpen, hoofdzakelijk gebouwd voor de vestiging van landarbeiders. De polder kwam tot stand door samenwerking van wetenschappers en vertegenwoordigers uit verschillende vakdisciplines. Ook aan het plan voor Nagele werkten verschillende vakdisciplines samen. Om misstanden, zoals in eerdere polders, te voorkomen, werd de polderbevolking via

60. 'Lab02. Nagele wordt anders: behoud door ontwikkeling', *Nederland wordt anders. Het Onderzoekslab: herkenningen naar een ander Nederland, magazine #1*, februari 2010, pp. 12-17.

61. Het Handboek Nagele geeft een visie op wat in het dorp behouden moet blijven en waar er ontwikkelingsmogelijkheden zijn. Het Werkboek Nagele bevat een voorstel voor projecten die een impuls kunnen geven aan de ontwikkeling en profilering van Nagele. De reeks advieskaternen geeft per dorpsonderdeel aan welke aspecten van wezenlijk belang zijn en op welke manier ontwikkeling mogelijk is.

62. Ontwerpplab Nagele, *Het Nieuwe Nagele*, 30 juni 2010, pp. 8-14.

63. Het Oversticht, *De Noordoostpolder-dorpen. DNA van een dorp als bouwsteen voor de toekomst. 1*, Olst 2010, p. 109.

64. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2011, p. 87.

65. Buro Mien Ruys/BASTA Urbanism 2012, p. 6.

een uitgebreide procedure zorgvuldig geselecteerd. Eén van de selectiecriteria was een evenredige vertegenwoordiging van protestanten, rooms-katholieken en andersgezinden in de polder. Die verzuiling is in Nagele zichtbaar op de centrale ruimte waarop de kerken en scholen van verschillende gezindten staan.

Integrale planning

Bij de ontwikkeling en inrichting van de Noordoostpolder werd een nieuwe methode gebruikt, die van de integrale planning. Wetenschappers en vertegenwoordigers uit verschillende vakdisciplines werkten in opdracht van de Rijksoverheid samen om de polder een zo goed mogelijke kans van slagen te geven. Dit was in het verleden anders geweest. Toen in 1852 de Haarlemmermeer was drooggelegd, werd de ontginning en inrichting van deze polder overgelaten aan particuliere pioniers.

Omdat er geen centrale, leidende organisatie was, miste de polder belangrijke basisvoorzieningen en bepaalden vrije maatschappelijke krachten de sociale opbouw van de polder. De woonomstandigheden waren dusdanig slecht dat er onder de bewoners veel drankmisbruik was en er veel kinderen stierven. Henri ter Veen, die in 1933 de eerste hoogleraar Sociografie aan de Universiteit van Amsterdam werd, promoveerde in 1925 op de kolonisatie van de Haarlemmermeer.⁶⁶ Vanwege de slechte omstandigheden in de Haarlemmermeer pleitte Ter Veen voor grotere bevoegdheid van de overheid bij de inrichting van de nieuwe IJsselmeerpolders én voor selectie van de bewoners. De inrichting en de sociale opbouw van de nieuwe polders werden daarom door overheidsdiensten strak geleid. In 1919 werd een speciale dienst opgericht voor de bouw van de Afsluitdijk, de

66. H. ter Veen, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Proeve eener sociaal-geographische monografie*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 1925.

Tussen 1927 en 1932 werd de Afsluitdijk aangelegd, die de Zuiderzee isoleerde van het Waddengebied. Op 28 mei 1932 werd de ruim 30 kilometer lange dijk gesloten.

Deze boeren behoorden tot de gelukkigen die waren geselecteerd voor werk in de Noordoostpolder.

Dienst der Zuiderzeewerken. Deze dienst werd later ook belast met de ontwikkeling van de basisvoorwaarden van de polders, zoals het tracé van de ringdijk, de bemaling, de loop van de kanalen en de verkaveling van het land. De Directie van de Wieringermeer, opgericht in 1930 voor de inrichting en bewonersselectie van de eerste IJsselmeerpolder, kreeg na de drooglegging deze taak ook voor de Noordoostpolder.

Het nieuwe vakgebied van de sociografie was één van de wetenschappelijke instrumenten die de beide overheidsdiensten gebruikte om het inrichtingsbeleid te ondersteunen. Op basis van onderzoeken werden het gewenste inwonertal van de polder en het ideale aantal dorpen bepaald. De maximale wenselijke afstand tussen de dorpen werd vastgesteld op 7 á 8 kilometer, vanuit het idee dat de fiets het belangrijkste vervoermiddel was. De voorzieningen in de polderdorpen moesten voor bewoners buiten de dorpen met de fiets bereikbaar zijn. Een belangrijk onderzoek was dat van Jan Godefroy in september 1937.⁶⁷ Hij vroeg boeren en landarbeiders van de Wieringermeer naar hun vestigingsvoorkeur. Hij deed dit voor de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders, in november 1936 opgericht door Ter Veen. Dit onderzoek had grote gevolgen voor de inrichting van de Noordoostpolder. De boeren van de Wieringermeer bleken hun landarbeiders het liefst in hun buurt te hebben, zodat zij altijd een beroep op hen konden doen. De landarbeiders echter woonden liever in de dorpen in plaats van in de nabijheid van de boerderij waar zij werkten. Dan hadden ze meer vrijheid en konden ze profiteren van de voorzieningen van het dorp. Godefroys onderzoek was de aanleiding het aantal

geplande dorpen in de Noordoostpolder in 1946 te verdubbelen van vijf naar tien. Bij de bouw van de eerste dorpen werden nog extra rijtjes landarbeiderswoningen in de buurt van de grote boerderijen gebouwd, maar later kregen alle landarbeiders een huis in het dorp zelf.

Naast ingenieurs, waterbouwkundigen, wegebouwkundigen en sociografen, dachten ook stedenbouwkundigen mee bij de plannen voor de polder. Architecten en landschapsarchitecten bepaalden het aanzicht van de polder; de groeninrichting en de architectuur. Bij het ontwerp van Nagele werd deze intensieve samenwerking van verschillende disciplines voortgezet. De ontwerpgroep bestond uit stedenbouwkundigen, architecten en landschapsarchitecten. Zij gaven vorm aan het Programma van Eisen, dat voor ieder dorp op basis van studie door de Directie van de Wieringermeer was vastgesteld. Door het interdisciplinaire karakter van de ontwerpgroep kwamen de verschillende aspecten van Nagele in samenspraak en weloverwogen tot stand, wat leidde tot een uitgebalanceerde compositie.

Selectieproces

Niet iedere geïnteresseerde boer of landarbeider kon zich zomaar in de Noordoostpolder vestigen. Op het nieuwe land kwam een door de Directie van de Wieringermeer zorgvuldig geselecteerde bevolking te wonen. Boeren, landarbeiders én middenstanders konden zich inschrijven voor een boerderij, woning, werkplaats of winkel op de ruim 48.000 hectare nieuwe grond. Zij moesten aantonen dat ze over voldoende vakbekwaamheid en kapitaal beschikten. Ook moesten ze van onbesproken gedrag zijn. Verder gold de eis dat de kandidaat niet jonger dan 30 of ouder dan 50 mocht zijn. Ook moest hij getrouwd of verloofd zijn. Met name voor een plek

⁶⁷. Onder andere dit onderzoek is beschreven in: Jan Godefroy, *Enkele arbeidsproblemen van de Wieringermeer*, Alphen aan de Rijn 1941.

*De kerken in Nagele kregen, ondanks de
verzuiling, samen een plek op de centrale
ruimte van het dorp.
a. Gereformeerde Kerk
b. Hervormde Kerk
c. Sint Isidoruskerk*

op één van de grotere boerderijen selecteerde de Directie van de Wieringermeer kandidaten die actief waren in het verenigingsleven. Van hen werd verwacht dat zij een belangrijke rol konden spelen bij de opbouw van de samenleving in de polder. De pioniers, die de polder hadden ontgonnen, kregen vaak voorrang bij de selectie voor de boerenbedrijven.

Belangstellenden voor een boerderij, woning of winkel in de Noordoostpolder moesten een uitgebreid vragenformulier invullen. Als de geïnteresseerde als serieuze kandidaat werd gezien, bezocht een vertegenwoordiger van de Directie van de Wieringermeer de kandidaat op zijn boerderij of in zijn huis voor een gesprek en om te kijken of het bedrijf en het huishouden op orde waren. Steeds als er nieuwe boerderijen en huizen klaar waren, volgde een nieuwe selectieronde. Sommige mensen deden jaar in jaar uit mee met de selectierondes zonder te worden toegelaten en zonder te horen waarom ze waren afgewezen.⁶⁸ Het selectiebeleid van de Directie van de Wieringermeer werd verschillende malen doorkruist door ingrijpen van hogerhand. Zo kregen in 1944, na de onderwaterzetting van Walcheren op 3 oktober door de geallieerden, gedupeerde Zeeuwse boeren voorrang bij de selectie. Ook in 1953 na de Watersnoodramp kregen Zeeuwse boeren een voorkeursbehandeling. Verder werd ook boeren die door landverkaveling moesten verhuizen, een boerderij aangeboden in de Noordoostpolder.

Verzuiling

Bij de selectie van de polderbewoners moest de Directie van de Wieringermeer ook rekening houden met een andere eis die de regering stelde: de polderbevolking moest een evenredige afspiegeling zijn van de verschillende godsdienstige zuilen in Nederland. Dit betekende dat de Directie van de Wieringermeer moest streven naar een totale bevolking met ongeveer een derde met een rooms-katholieke, een derde met een protestantse en een derde met een vrijzinnige of onkerkelijke achtergrond. In de tweede helft van de jaren veertig en de jaren vijftig van de vorige eeuw speelde de verzuiling nog een grote rol in de Nederlandse samenleving. Leden van de verschillende kerkelijke en sociale gezindten bewogen zich uitsluitend binnen de eigen groep. Zij hadden eigen politieke partijen, vakbonden, kranten, omroepverenigingen, jeugdorganisaties, scholen, ziekenhuizen en zorginstellingen.

Ondanks deze eis bleek in 1960 het aantal rooms-katholieken ver achter te liggen op het aantal protestanten, respectievelijk zo'n 30 procent ten opzichte van een kleine 65 procent. Het aantal vrijzinnigen en onkerkelijken lag onder de 10 procent.⁶⁹ Volgens historicus Geoffrey van Woensel had dit te maken met een geringere belangstelling voor vertrek naar de polder onder rooms-katholieken. Ook de voorrang die Zeeuwse boeren werd gegeven bij de uitgifte van boerderijen na de rampen in 1944 en 1953 speelde een rol: zij waren voornamelijk protestants. Het kleine aantal vrijzinnigen en onkerkelijken verklaart Van Woensel vanuit de beroepsgroep en de bijbehorende vestigingsplaats. Vooral in de steden woonden vrijzinnigen en onkerkelijken. Boeren, die op het platteland wonen, waren doorgaans kerkelijk.⁷⁰ In Nagele is de verzuiling goed zichtbaar op de centrale ruimte van het dorp. De kerken staan daar ieder in hun eigen hoek. De rooms-katholieke kerk en school staan bij elkaar in de zuidwesthoek. De gereformeerde kerk en de gereformeerde kerk vrijgemaakt staan zo ver mogelijk uit elkaar in respectievelijk de noordwesthoek en de zuidoosthoek. De vrijgemaakten konden blijkbaar goed overweg met de hervormden, die in het naastgelegen gebouw kerkten, maar niet met de gereformeerden van wie zij zich in 1944 hadden afgescheiden.

68. Historica Eva Vriend doet uitgebreid verslag over deze gang van zaken in haar boek *Het nieuwe land. Het verhaal van een polder die perfect moest zijn*.

69. Volgens tabel in J.T.W.H. van Woensel, *Kerkopbouw en kerkbouw in de IJsselmeerpolders*, Lelystad 1996, p. 198.

70. Van Woensel 1996, pp. 56-57.

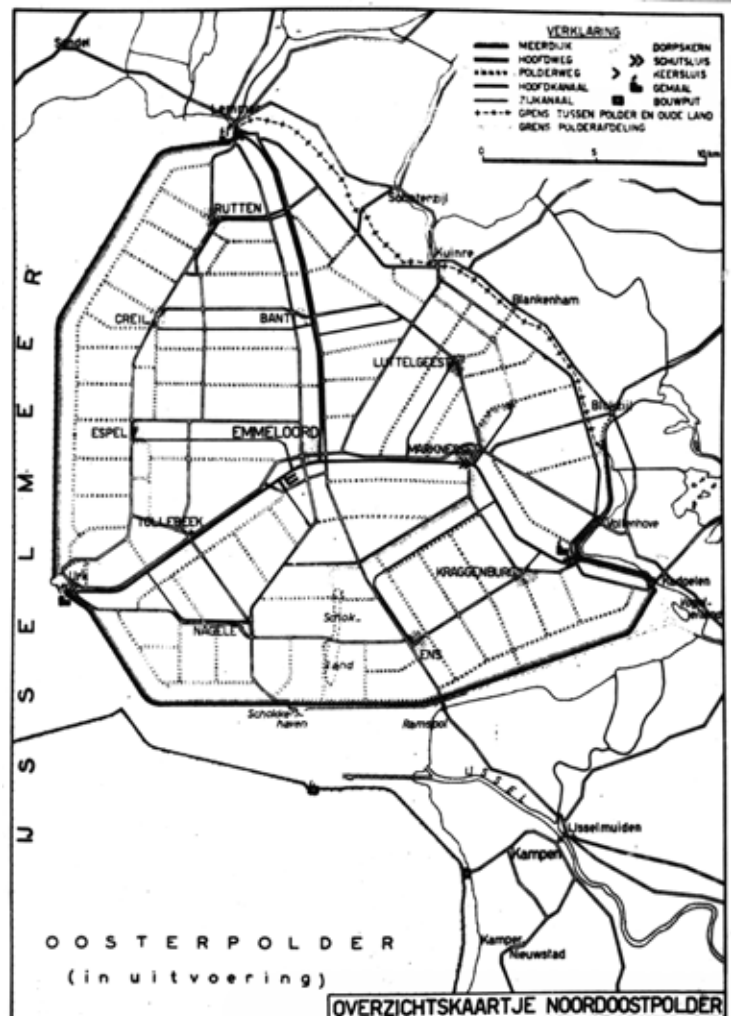
3. De vorming van het dorp

Een belangrijke waarde van Nagele is de bijzondere ontstaansgeschiedenis. Een groep toonaangevende stedenbouwkundigen, architecten en landschapsarchitecten van Het Nieuwe Bouwen maakte het plan voor het dorp. Aanvankelijk deed zij dit als casus voor het zevende CIAM-congres in 1949 te Bergamo. Uiteindelijk kreeg de werkgroep van de Directie van de Wieringermeer de opdracht een stedenbouwkundig plan voor Nagele te ontwerpen. Bijzonder is dat de ontwerpgroep in een later stadium ook werd betrokken bij de architectuur van het dorp. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw breidde het dorp aan de zuidzijde uit. Op dit moment is Nagele opnieuw in ontwikkeling door sloop, renovatie, herbestemming en mogelijke nieuwbouw.

Het ontwerpproces⁷¹

Voor het zevende CIAM-congres werd de deelnemers gevraagd recente plannen voor steden, stadswijken en dorpen te presenteren tijdens een plenaire zitting. De Amsterdamse modernistische architectengroep "de 8" zou met een afvaardiging het congres bezoeken en wilde als casus een nieuw dorp ontwerpen. Om zo dicht mogelijk de realiteit te benaderen, vroeg zij de heer A.D. van Eck, hoofd van de Bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer, om een Programma van Eisen voor één van de dorpen in de Noordoostpolder. Van Eck gaf "de 8" het programma voor Dorp D dat in het zuiden van de dorpenring rondom hoofdplaats Emmeloord op een zandplaat zou moeten komen. Ook beloofde hij zijn best te doen voor een opdracht aan "de 8", mocht de casus een acceptabel plan opleveren.

Binnen "de 8" werd een werkgroep gevormd met de architecten Wim van Bodegraven (1903-1992), Alexander Bodon (1906-1993), Piet Elling (1897-1962), Aldo van Eyck (1918-1999), Willem van Gelderen (1903-1992), Mart Kamerling (1919), Ben Merkelbach (1901-1961), Johan Niegeman (1902-1977), Jan Piet Kloos (1905-2001), Gerrit Rietveld (1888-1964), Hein Salomonson (1910-1994) en Mart Stam (1899-1986), tuinarchitect Mien Ruys (1904-1999) en interieurarchitect Coen de

Nagele kreeg een plek in het zuiden van de dorpenring rondom Emmeloord.

Vries (1918).⁷² Architect en stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren (1897-1988) maakte geen deel uit van de werkgroep, maar was vanwege zijn positie als voorzitter van de CIAM wel op verschillende momenten als adviseur betrokken bij het ontwerpproces.⁷³ Ook Jan Bijhouwer (1898-1974), landschapsarchitect en ontwerper van het beplantingsplan van de Noordoostpolder, had een adviserende functie.

71. Het ontwerpproces van Nagele is door verschillende auteurs vanuit uiteenlopende zienswijzen beschreven: Andela 1982, pp. 6-17; Hemel/Van Rossem 1984, pp. 6-43; Van der Wal 1997, pp. 113-124; F. Strauven, Aldo van Eyck. *The Shape of Relativity*, Amsterdam 1998, pp. 171-182 en 232-239; Van Woensel 1999, pp. 145-153. Het is onmogelijk zonder uitgebreid archiefonderzoek, enkel op basis van deze literatuur, een volledig beeld te geven van het ontwerpproces. Daarom is er voor gekozen deze paragraaf te beperken tot enkele sleutelmomenten.

72. Dit is de samenstelling van de werkgroep zoals die wordt genoemd in een brief van Ben Merkelbach aan de leden van "de 8" gedateerd op 18 december 1947. Deze brief bevat de namen van de leden die zich meldden voor de werkgroep en de datum voor de excursie naar Zwolle en de Noordoostpolder. Archief B. Merkelbach, Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Stukken betreffende de werkgroep Nagele, 1947-1959, MERK 107.

73. Cornelis van Eesteren was van 1930 tot 1947 voorzitter van de CIAM. Daarna bleef hij als ere-voorzitter bij de CIAM betrokken.

De werkgroep bracht op 30 december 1947 een bezoek aan de Directie van de Wieringermeer in Zwolle voor een uiteenzetting over de dorpen, en aan de Noordoostpolder. Hierbij kreeg de groep ook het Programma van Eisen dat bestond uit drie kerken, drie lagere scholen, een dorps-huis-gemeentehuis, een postkantoor, een spuitenhuisje, een café-hotel annex busstation, twee kleinere cafés, een consultatiebureau, een begraafplaats, een sportterrein, een zwemgelegenheid, een industrieterrein, 130 landarbeiderswoningen, 30 winkels met woning, 30 ambachtsbedrijven met woning, 40 middenstandswoningen, 60 arbeiderswoningen en 10 woningen voor notabelen.⁷⁴ De landarbeiders moesten een twee-onder-een-kapwoning krijgen met een moestuin. De eerste vergadering van de werkgroep was op 14 januari 1948. Daar werd afgesproken dat alle werkgroepleden bij de volgende bijeenkomst een voorstel zouden indienen voor een plan. Deze plannen zouden worden besproken en het meest geschikte plan zou als uitgangspunt dienen voor verdere planvorming. Onder andere Van Eyck, Kamerling en Rietveld presenteerden plannen op de vergadering van 3 februari 1948. Op 15 april 1948 kreeg "de 8" officieel van de Directie van de Wieringermeer de opdracht een stedenbouwkundig plan te leveren voor Nagele.⁷⁵ Tevens liet de Directie van de Wieringermeer weten dat de zandplaat, waarop het dorp in eerste instantie had moeten komen, was afgegraven. De werkgroep was zodoende vrij zelf de precieze ligging van het dorp te bepalen. Verschillende vergaderingen volgden, waarin de werkgroepleden individueel en in groepjes met plannen kwamen. Uiteindelijk werden op 12 juli 1948 vier plannen voorgelegd aan Van Eck en Pieter Verhagen, stedenbouwkundig adviseur van de Directie van de Wieringermeer. De plannen waren getekend door Kamerling, Bodon en Salomonson, Rietveld, en Elling.⁷⁶ Van Eck koos het plan van Kamerling om verder uit te werken. In dit plan ligt Nagele westwaarts ten opzichte van het huidige dorp. De Ploegstraat/Akkerstraat loopt midden door het dorp, de Domineesweg bakent het dorp af in het zuidwesten, en de schuine punt tussen de Nagelervaart en de Nagelerweg vormt het noordelijk deel van het dorp. De loswal is het middelpunt van het dorp. Rondom de loswal is een terrein met veel groen, waarop de voorzieningen zijn. Aan de randen van dit groene terrein staan rijtjes woningen en vrijstaande huizen. Het groene terrein wordt omgeven door een ringweg. Aan de overzijde van de ringweg staan de

overige rijtjes huizen. In de noordelijke punt van het dorp is de met groen omzoomde begraafplaats. Helemaal in zuiden liggen de sportvelden en het zwembad in het groen.

In het weekend van 8 en 9 oktober 1948 bezocht CIAM-secretaris Sigfried Giedion Nederland. Van Eesteren en Kamerling bespraken met hem het uit juli daterende plan voor Nagele. Giedion had bezwaar tegen de doorgaande weg dwars door het dorp, die hij niet vond passen bij de ordeningsprincipes van de CIAM.⁷⁷ Bodon en Salomonson hadden in juli een ander plan gemaakt, waarin het dorp ten oosten van de doorgaande weg lag. Dit idee werd geïncorporeerd in een nieuw plan waarin gebieden met specifieke functies minder in elkaar overlopen. Ook dit plan werd door Kamerling getekend. Het idee van een groen middenterrein met voorzieningen, met daaromheen stroken woningen, bleef. Daar weer omheen ligt een ringweg voor het verkeer door het dorp. De ringweg loopt op zeven plekken uit in een lus tussen de rijtjes woningen. De drie zijden van het dorp zijn omgeven door bos. Aan de westkant op het middenterrein is een winkelstrook. De vrijstaande woningen staan in het noorden en zuiden aan de doorgaande weg. Ten westen van de doorgaande weg zijn de begraafplaats, de loswal met het industrieterrein, en het sportterrein met sportvelden en een zwembad. Dit nieuwe plan werd op 17 december aan de Directie van de Wieringermeer en haar adviseurs voorgelegd. Zij stelden voor de ringweg tussen de groene centrale ruimte en de woningen te leggen. Deze suggestie werd gevolgd, waarna het definitieve plan op 3 juni 1949 werd voorgelegd aan de Planologische Commissie van de Directie van de Wieringermeer die geen substantiële kritiek meer had. Het plan werd vervolgens als casus ingebracht op zowel het CIAM-congres in Bergamo in juli 1949 als dat van Hoddesdon (Engeland) in juli 1951.

Vanaf september 1950 bestudeerde de Bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer het plan voor uitwerking. De afmetingen van het dorp werden in de polder uitgezet en de bosgordel, ontworpen door groenontwerper van de Directie van de Wieringermeer Piet Kelder, werd geplant. Daarna bleef het een tijd lang stil rondom Nagele, tot dat eind 1952 de nieuwe stedenbouwkundig adviseur van de Directie van de Wieringermeer Sam van Embden zich met het plan bemoeide. Hij vroeg naar de uitbreidingsmogelijkheden van het dorp, maar bij het plan was uitgegaan van een maximum van 300 woningen. Uiteindelijk liet Van Eck

74. Dit is het Programma van Eisen zoals dat werd gepubliceerd door de werkgroep in: De werkgroep uit de Vereniging "de 8", 'Een plan voor het dorp Nagele', *Forum* 7 (1952) 6/7, p. 174.

75. B. Rebel, *Het nieuwe bouwen. Het functionalisme in Nederland 1918-1945*, proefschrift Universiteit Utrecht, 20 mei 1983, p. 323.

76. Deze plannen zijn naast elkaar afgebeeld in Van der Wal 1997, pp. 120-121.

77. Van der Wal 1997, p. 116.

Decennialang markeerde deze villa aan de Ploegstraat het begin van Nagele. In tegenstelling tot alle andere gebouwen in Nagele heeft het huis een flauw hellend dak.

weten dat onder ministeriële druk de dichtheid van Nagele moest worden vergroot. Realisatie van 150-200 extra woningen binnen het bestaande plan leek hem de beste oplossing. De werkgroep moest zodoende opnieuw aan de slag voor het maken van een alternatief plan. Omdat de werkgroep niet tot een bevredigende oplossing kon komen, werd hulp gevraagd aan de Rotterdamse collegavereniging “Opbouw”. Architecten Jaap Bakema (1914-1981), sociaal geograaf Hans Hovens Greve (1917-1984) en landschapsarchitect Wim Boer (1922-2000) voegden zich bij de werkgroep. Verder kwam Romke Romke de Vries⁷⁸ (1908-1997), die van zowel “de 8” als “Opbouw” lid was, bij de werkgroep. Mart Stam, ook lid van beide verenigingen, was in de loop van 1948 naar Oost-Duitsland vertrokken, maar was vanaf 31 december 1952 terug in Nederland en sloot zich opnieuw bij de ontwerpgroep aan. “de 8”-lid Daniël van Ginkel (1920-2009) complementeerde de nieuwe samenstelling van de werkgroep.

In mei 1953 maakten de leden een driedaagse excursie naar de Wieringermeer en de Noordoostpolder. In een vergadering van 1 oktober 1953 kwamen Merkelbach en Stam met een plan waarin de huizen in zeven woonhoven rondom een trapeziumvormig middenterrein zijn geplaatst. Van Eyck en Van Ginkel presenteerden een plan dat nog strakker geordend was dan het eerdere definitieve plan, maar meer relaties legde tussen de verschillende onderdelen ervan. De basis is hetzelfde, maar de rijtjes woningen zijn in haakverkaveling in

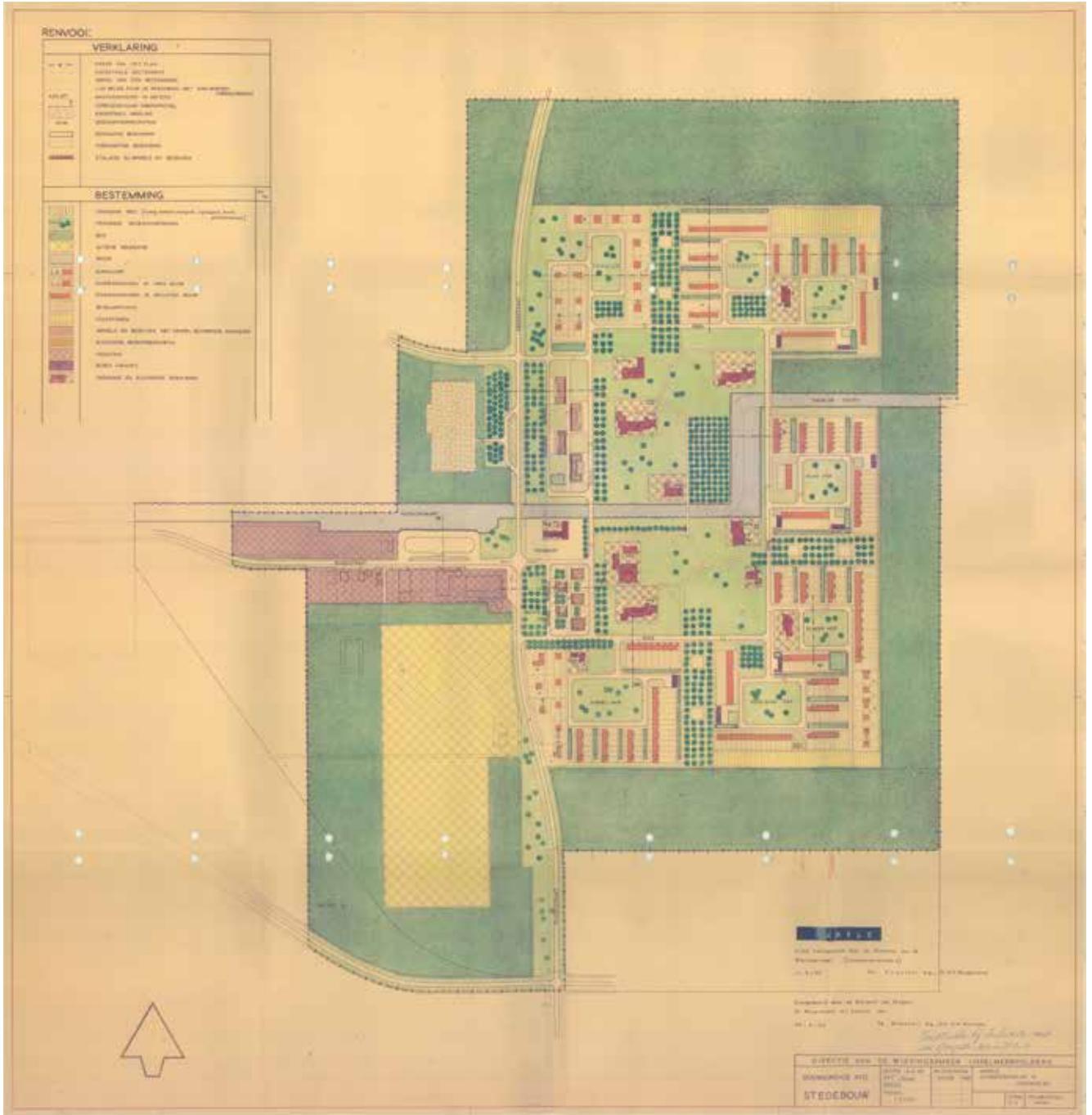
zeven woonhoven gegroepeerd rond de centrale ruimte van het dorp. De groene centrale ruimte wordt herhaald in de woonhoven. De woonhoven in de noordoosthoek en in de zuidoosthoek zijn in elkaar geschoven. Tussen de woonhoven loopt het bos door tot het middenterrein. Drie woonhoven lopen met enkele rijtjes woningen door aan de rand van de centrale ruimte. Deze twee plannen werden op 23 oktober 1953 aan de Directie van de Wieringermeer en haar stedenbouwkundig adviseurs voorgelegd. Naar aanleiding van dit overleg plaatsten Van Eyck en Van Ginkel alle rijtjes woningen in de woonhoven buiten de ringweg. Op 8 januari 1954 werd het plan door de Planologische Commissie goedgekeurd, na een uitgebreide discussie over het nut van de toevoeging van de extra woningen. Tijdens deze vergadering spraken de stedenbouwkundig adviseurs Van Emden en Komter, groenontwerper van de Noordoostpolder Bijhouwer en Van Eck hun wens uit dat leden van “de 8” en “Opbouw”, of architecten die sympathiseerden met Het Nieuwe Bouwen, de architectuur van het dorp zouden ontwerpen. Volgens Bijhouwer zou het dorp internationale statuut krijgen als het ook modern werd gebouwd.⁷⁹ Na goedkeuring van het definitieve plan werkten landschapsarchitecten Wim Boer en Mien Ruys in 1955-1956 de groenstructuur binnen de bosgordel uit. Vervolgens maakten zij gedetailleerde beplantingsplannen voor de vier eerst gebouwde woonhoven. Ook maakte Mien Ruys het ontwerp voor de begraafplaats.

Realisatie

De tussen 1954 en 1962 in Nagele gebouwde architectuur werd inderdaad hoofdzakelijk ontworpen door modernistische architecten. Zij werkten, vaak in tweetallen, aan woningen of voorzieningen. De

78. Romke Romke de Vries werd als Romke de Vries geboren. Op aanraden van zijn vader ging hij in de Tweede Wereldoorlog zijn volledige naam gebruiken om verwarring met een andere architect De Vries, die lid was van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), te voorkomen. Na de oorlog bleef hij deze naam voeren. In de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft zoon J.R. Romke de Vries de nieuwe achternaam officieel laten registreren. Zie toelichting bij het archief Romke Romke de Vries in het Nieuwe Instituut te Rotterdam, <http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/adf70f8e-2add-51ed-b64a-89c494dfb9bc> (5 oktober 2016).

79. Van der Wal 1997, p. 124.

In 1962 kwam de Directie van de Wieringermeer met een uitbreidingsplan voor het afbouwen van Nagele.

Na uitgebreide discussie kreeg ook de nieuwbouwwijk huizen met platte daken.

architectuur die zij maakten, was sober, niet hoger dan twee bouwlagen en had een plat dak. In de eerste vijf jaar van de bouw werden vier woonhoven grotendeels gerealiseerd. Negen rijtjes woningen van Gerrit Rietveld en zijn zoon Jan in de Vlashof en de Klaverhof waren als eerste klaar. Daarna volgde de Koolzaadhof met vier rijtjes woningen van Mart Stam en Wim van Bodegraven. De Karwijhof van Lotte Stam-Beese, lid van “de 8” en “Opbouw”, en Ernest Groosman, modernistisch architect uit Rotterdam, met twee-onder-een-dakwoningen was rond 1959 als laatste klaar. Johan Niegeman en Frans van Gool ontwierpen een rij woningen voor notabelen aan de Ring bij de Karwijhof. Niegeman was ook de ontwerper van tweede eendere vrijstaande woningen bij de Klaverhof.

Het winkelgebied was in tweeën gesplitst en lag aan beide zijden van het toegangsplein tot het dorp, de Voorhof. Het winkelgebied bestond uit winkelwoningen. Ze werden in een dambordpatroon schuin tegenover elkaar geplaatst aan een voetgangersstraat. Ernest Groosman ontwierp de Noorderwinkels, waarvan er maar twee werden gerealiseerd. Jaap Bakema en Romke Romke de Vries waren verantwoordelijk voor de vijf Zuiderwinkels. Ernest Groosman ontwierp ook een bankgebouw tegenover de Zuiderwinkels. Op het industrieterrein kwam een woning met werkplaats van Jaap Bakema en Romke Romke de Vries. Daar kwamen ook nog enkele andere gebouwen van onbekende of minder bekende ontwerpers. Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel leverden het ontwerp voor de drie scholen op de centrale ruimte.

De kerkbesturen waren zelf verantwoordelijk voor de bouw van de kerken. Toch koos de gereformeerde kerk voor het modernistische architectenbureau Van den Broek en Bakema. Wouter van de Kuilen was verantwoordelijk voor zowel het ontwerp van de gereformeerde kerk vrijgemaakt als dat van de hervormde kerk. De rooms-katholieke parochie verkoos architectenbureau Taen en Nix, dat ook een bij Nagele passend, modern kerkgebouw ontwierp. Jacob Dunnebier was de ontwerper van zowel de garage annex benzinepomp als café-restaurant het Schokkererf. Dat laatste gebouw had deels in plaats van een plat dak een flauw hellend dak. Dit had te maken met de eisen van de opdrachtgever. Brouwerij d’Oranjeboom liet in Creil, Espel, Nagele en Tollebeek door Dunnebier ontworpen uitspanningen bouwen. Om de kosten te drukken moest in alle vier de dorpen dezelfde constructiemethode worden gebruikt. Om tegemoet te komen aan de architectonische ideeën die aan Nagele ten grondslag liggen en om aan te sluiten bij het winkelgebied was de tegen het café-restaurant aangebouwde beheerderswoning eenlaags met wel een plat dak.⁸⁰ Ook de drie vrijstaande huizen die tot 1962 aan de zuidwestkant van het dorp door particulieren werden gebouwd, waren niet van uitgesproken modernistische architecten. Ze waren echter wel gebonden aan de eisen van sobere architectuur, twee bouwlagen en een plat dak. Tegelijk met de gebouwen werden de Ring en de wegen er rondom aangelegd. Ook werd het groen in de

80. J. Dunnebier, ‘Café-restaurant te Nagele’, *Bouw* (1964) 33, p. 1141.

woonhoven en op de centrale ruimte geplant. Verder werden twee van de drie vizieren geplant, de bosstroken tussen de woonhoven. Tevens werd de begraafplaats aangelegd. De grond waarop de drie overige woonhoven zouden moeten komen, bleef braak liggen.

Vanaf 1962 lag de bouw van Nagele stil. De Directie van de Wieringermeer maakte een plan voor de voltooiing van het dorp, waarin de opzet van Nagele kleine wijzigingen onderging. Zo kreeg de woonhof in de noordwesthoek vrijstaande woningen in plaats van rijtjeshuizen. Ook werd in extra woningen voorzien op de lege strook bij de Klaverhof en de Koolzaadhof, en in de Koolzaadhof, de Klaverhof en de Vlashof. In datzelfde jaar droeg de Directie van de Wieringermeer de verantwoordelijkheid voor de verdere bouw van Nagele over aan de nieuwe gemeente Noordoostpolder. Die maakte met het afbouwen van Nagele geen haast. Dit bracht veel ergernis onder de bewoners, aangezien ook de bouw van een wijksporthal een slepend project was. Het gebouw met sporthal en consultatiebureau kwam er in 1966 uiteindelijk doordat de bewoners 18.800 gulden bij elkaar brachten en het Groene Kruis met een garantie van de gemeente Noordoostpolder 45.000 gulden van de kosten voor zijn rekening nam.⁸¹ De modernistische architect Enrico Hartsuyker en “de 8”-lid Willem Wissing ontwierpen het gebouw dat midden op de centrale ruimte kwam. De zorgen over de toekomst van Nagele liepen zo hoog op dat Vereniging Dorpsbelang een motie indiende bij het gemeentebestuur met het verzoek nieuwe woningen te bouwen.⁸² In 1967 startte de gemeente Noordoostpolder de nieuwbouw alsnog en werd ook het vizier tussen de nieuwe woonhoven aangeplant. In de Lucernehof en de Gerstehof kwamen woningen van het VANEG-systeem, die goedkoop en snel konden worden gebouwd. Voor deze nieuwe huizen was echter in de omgeving niet genoeg interesse. Daarom werden ze in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, waar woningnood was, aangeboden tegen lage huurprijzen. Zo kwamen de eerste oud-stadsbewoners naar Nagele. Veel van hen gingen uiteindelijk terug naar hun stad, of verhuisden na verloop van tijd naar de grotere plaatsen Lelystad en Almere. In de Tarwehof kwamen twaalf bungalows, gebouwd door particulieren. Ook werden rond die tijd twee nieuwe vrijstaande huizen gebouwd op de villastrook aan de Ploegstraat.

Begin jaren zeventig was er een tweede bouwhausse. Drie nieuwe rijtjes VANEG-woningen kwamen op nog

lege plekken in de Klaverhof en de Vlashof. Om ouderen de kans te geven in Nagele te blijven wonen, kwamen er in de Klaverhof, de Koolzaadhof en aan de Ring bij de Gerstehof in totaal vier rijtjes seniorenwoningen. Op de grond die over was in de Tarwehof, op het braakliggende terrein waarop oorspronkelijk nog twee Noorderwinkels waren gepland, en naast de Niegemanvilla's bij de Koolzaadhof, verzezen premiekoopwoningen die starters naar Nagele moesten lokken. Deze ruime twee-onder-een-dakwoningen van Atelier voor Architectuur Schouten en De Jonge, konden met subsidie worden gekocht en waren in trek bij forenzen. Ook op de villastrook bij de Ploegstraat en de Karwijhof kwamen nog vijf nieuwe woningen, waarvan drie ook ontworpen door Schouten en De Jonge. Verder werden enkele nieuwe panden op het industrieterrein gebouwd en kwam in de Lucernehof peuterschool De Mierenhoop. Met het voltooiën van al deze bouwactiviteit was het plan voor Nagele volledig uitgevoerd, weliswaar met kleine, maar voor het stedenbouwkundige plan niet wezenlijke, aanpassingen.

Uitbreiding

Deze maatregelen voor een gevarieerder woningenbestand waren echter niet voldoende. Al in 1974 voerde de gemeente Noordoostpolder met enkele architecten van “de 8” een gesprek over uitbreidingsmogelijkheden voor het dorp. Zij adviseerden een nieuwe bosgordel aan te leggen rondom het bestaande dorp. Tussen de twee bosgordels konden dan nieuwe woningen worden gebouwd. Dit advies werd echter terzijde gelegd, want in 1977 maakte OD205, het voormalig bureau van stedenbouwkundige Sam van Embden, een heel ander plan voor uitbreiding aan de zuidkant van het dorp. In 1979 stelde de gemeenteraad van de Noordoostpolder het bestemmingsplan Nagele-Zuid vast. Hierin werd opgenomen dat ook in de nieuwbouwwijk woningen kwamen met een plat dak en niet hoger dan twee bouwlagen. Het plan voorzag in twee nieuwe woongebieden die De Klamp en Wendakker gingen heten. Beide hebben een ringweg, zoals de woonhoven in het oorspronkelijke dorp. Op het terrein binnen deze ringweg zijn echter grotendeels woningen geprojecteerd. Vrijstaande woningen, twee-onder-een-dakwoningen en rijtjeswoningen wisselen elkaar af. Verplaatsing van de zuidkant van de bosgordel maakte deel uit van het plan. Aan de kant van de Koolzaadhof bleef een klein deel van het bos gespaard, maar dat bij de Karwijhof werd gekapt. Nieuw bos werd aangeplant om de nieuwbouwwijk te omringen. Tussen De Klamp en de Wendakker kwam een uitloper van het nieuwe bos, met een vergelijkbare functie als de vizieren tussen de woonhoven van het oorspronkelijke dorp. In het oude vizier tussen de Karwijhof en de Koolzaadhof

81. Anoniem, 'Nagele krijgt wijk-sporthal', *Friese Koerier* 20 november 1965.

82. Anoniem, 'Nagele bezorgd over haar leefbaarheid', *Friese Koerier* 18 februari 1965.

De in 2010 toegevoegde berceau was in november 2014 nog volop in de groei.

De begraafplaats ziet er in grote trekken goed uit en wordt goed onderhouden. De opzet was echter dat de beukenhagen langs het middenpad dit zouden overhuiven als een berceau. Met ijzeren bogen zou dit kunnen worden vergemakkelijkt. Er ontbreekt nu een belangrijk element dat alsnog kan worden gemaakt en ik zou het op prijs stellen als dit nu nog zou gebeuren.

Fragment uit een brief van 10 juni 1974, waarin Mien Ruys schreef dat ze hoopte dat de berceau van de begraafplaats alsnog zou worden gerealiseerd.

kwam bestrating om de nieuwbouwwijk met de Ring te verbinden.
De bouw van huizen liet echter op zich wachten. De nieuwbouwwijk was bestemd voor particuliere woningbouw, maar er bleek weinig belangstelling. Op drie vrijstaande woningen, een rijtje seniorenwoningen en een blokje rijtjeswoningen in de jaren 1984/1985 na, werd op het eerst vrijgegeven terrein van De Klamp lange tijd niets gebouwd. Vereniging Dorpsbelang dacht dat potentiële bewoners zich lieten afschrikken door de eis van platte daken. Daarom verzocht zij de gemeenteraad het bestemmingsplan te wijzigen, zodat ook de bouw van huizen met zadeldaken in de nieuwbouwwijk mogelijk zou zijn.⁸³ Op 23 april 1987 besliste de gemeenteraad tot wijziging.⁸⁴ Deze is er echter nooit gekomen. Uit onderzoek bleek dat bouwen met een plat dak meer grond kost dan bouwen met een zadeldak. Het bestaande uitbreidingsplan zou dan moeten wijzigen, terwijl de riolering al was aangelegd. Het opgraven daarvan zou een verlies van 1,2 miljoen gulden betekenen. Daarom besloot de gemeenteraad tot een forse verlaging van de grondprijs om bouwen in Nagele,

zij het met plat dak, alsnog aantrekkelijk te maken.⁸⁵ Van 1992 tot en met 2001 werd de nieuwbouwwijk volledig bebouwd. Ook het industrieterrein breidde in die tijd aanzienlijk uit.

Nagele nu

Sinds het voltooiën van het Onderzoekslab zijn in Nagele diverse gebouwen gesloopt, herbested en gerenoveerd. Ook aan het groen in en om Nagele vonden veranderingen plaats.⁸⁶ Zo kreeg de begraafplaats in 2010 een berceau als toegang. Mien Ruys had de berceau als onderdeel van de plek ontworpen, maar de begraafplaats was zonder uitgevoerd. Al bij de groenevaluatie van 1974 gaf zij aan dat ze betreurd dat de berceau ontbrak en graag wilde dat deze alsnog zou worden uitgevoerd.⁸⁷

Begin 2011 werd het Wijksporthalgebouw gesloopt. Het voldeed niet meer aan de wettelijke eisen aan een sporthal. Op de plek van het oude gebouw kwam een multifunctioneel centrum, ontworpen door k4 architecten. Het bevat een sportzaal met kleedruimtes

83. Anoniem, 'Puntdaken in Nagele', *De Woonkrant/De Telegraaf*, 14 maart 1990.

84. Anoniem, 'Raad NOP knaagt aan fundament Europees 'kunstwerk'. Nederlands platste dorp krijgt toch scheve daken', *Leeuwarder Courant* 24 april 1987.

85. Anoniem, 'Nagele is en blijft een dorp met platte daken', *Leeuwarder Courant* 25 juli 1991.

86. Enkele van deze projecten worden ook meer algemeen besproken in deel A, paragraaf 4 'Doorvertaling in plannen'.

87. http://www.museumnagele.nl/images/documenten/2012/Berceaufolder_defLRes.pdf (21 mei 2015).

en douches, vergaderruimtes, een consultatiebureau en een grote zaal voor toneelvoorstellingen en feesten. Het gebouw heeft een opbouw die past bij de kerken en de scholen op de centrale ruimte. Het bestaat uit drie aaneengeschakelde blokken van verschillende grootte, gerangschikt rondom een glazen bouwdeel. Het valt op door de lichte, grijsbruine, vlekkerige steensoort met reliëf. Het Rietveld opende op 2 september 2011.

In mei 2011 werd de uitbreiding van de school op Ring 17 opgeleverd. 19 HET ATELIER architecten leverde een plan voor het schoonmaken van, het oplossen van koudebrugproblemen en het vernieuwen van technische installaties in het bestaande gebouw.⁸⁸ Verder voorzag het in een uitbreiding die haaks op de linkerzijde van de school kwam. Het nieuwe deel werd zodoende niet ingepast in het schema van geschakelde lokalen van Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel, maar er enkel tegenaan gebouwd. Wel werd het in de stijl van de oorspronkelijke school ontworpen, maar met kleine verschillen, zoals houten puien in plaats van betonnen puien en een ander metselverband.

In 2011-2012 renoveerde woningcorporatie Mercatus het deel van de Rietveldwoningen dat niet in particulier bezit is. In de loop van de tijd waren in alle Rietveldwoningen de houten kozijnen vervangen door kunststof exemplaren en het draadglas met de gekleurde panelen door trespas in allerlei kleuren. De corporatie liet stedenbouwkundig adviesbureau BASTA Urbanism en architectenbureau HennigMade historisch onderzoek, materiaalonderzoek en een gevelanalyse uitvoeren. HennigMade maakte vervolgens een nieuw ontwerp voor de gevel.⁸⁹ De gevels kregen houten kozijnen, iets minder slank dan oorspronkelijk, met gele en blauwe panelen achter gefigureerd glas. Zo werd met moderne technieken de oorspronkelijke sfeer van de gevels benaderd.⁹⁰

In februari 2014 startte de uitvoering van het Groenstructuurplan, een plan voor de renovatie van de groenstructuur in Nagele. Restauratie van het oorspronkelijke groen is niet het uitgangspunt, maar een vertaling daarvan naar de huidige situatie.⁹¹ In juli 2014 werd het Schokkererf gesloopt. De Nagelese eigenaar verkocht het café-restaurant in 2006 aan een eigenaar van buiten het dorp, die er een restaurant en partycentrum van maakte. Het floreerde niet en in 2010 kwam het gebouw opnieuw te koop te staan. De gemeente Noordoostpolder kocht het pand, maar zag uiteindelijk vanwege de slechte staat geen mogelijkheden voor instandhouding.⁹²

In mei 2015 opende het vernieuwde Ring 1 de deuren. De voormalige rooms-katholieke Titus Brandsmaschool fuseerde op 1 augustus 2011 met de openbare school De Ringloop op Ring 17, waardoor het gebouw op Ring 1 leeg kwam te staan. Het werd herbested om plek te geven aan de kinderopvang, de peuterschool, de buitenschoolse opvang, de redactie van de dorpskrant Nagelezen en aan muziekvereniging De Zeeschelp. 19 HET ATELIER architecten maakte het herbestemmingsplan dat vooral consequenties had voor het inwendige van het gebouw. In juni 2015 werd peuterschool De Mierenhoop in de Lucernehof gesloopt. Recent zijn de Zuiderwinkels gerenoveerd. Bij drie van de vijf gebouwen is het oorspronkelijke aanzicht met vitrines met gebruik van nieuwe materialen terug gebracht. Ook zijn bij vier winkels de vroegere kleuren opnieuw toegepast. Het plan voor herinrichting van het openbare gebied eromheen wordt op korte termijn gerealiseerd.

88. http://www.19hetatelier.nl/projecten_nieuw.php?segment=5&id=283 (21 mei 2015).

89. <http://henningmade.nl/Rietveld%20Nagele> (21 mei 2015).

90. http://www.timmerfabriekdejong.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=171:nagele-20-rietveldwoningen&catid=35:renovaties-ee-selectie&Itemid=187 (1 april 2015).

91. Buro Mien Ruys/BASTA Urbanism 2010, p. 7.

92. H. de Haan, 'Schokkererf nog voor de zomer plat', <http://www.denoordoostpolder.nl/nieuws/54367/schokkererf-nagele-voor-de-zomer-nog-plat/> (20 oktober 2016).

In de oude kern van Emmeloord staan de rijen huizen rug-aan-rug rondom een groene binnenruimte. Dit was een traditionele vorm van verkaveling die in de jaren veertig en vijftig nog vrij gebruikelijk was.

Het dorp Kraggenburg werd gebouwd rondom een min of meer driehoekige centrale ruimte met daarop de kerken en de scholen.

4. Nagele en de andere dorpen

Het bijzondere van Nagele wordt duidelijk door een vergelijking met de andere dorpen in de Noordoostpolder. Hoewel het stedenbouwkundig ontwerp van Nagele elementen bevat, die in eerdere dorpsplannen ook werden toegepast, is Nagele heel anders dan de andere dorpen.

De ontwerpers van Nagele gebruikten eerder aangewende elementen op een nieuwe manier. Ook kregen zij de mogelijkheid enkele vernieuwende aspecten die in oudere dorpsplannen waren afgewezen, in Nagele wel toe te passen. Hieronder vallen de centrale ruimte met de maatschappelijke voorzieningen, de duidelijke ordening van functies en de verwevenheid van de stedenbouwkundige opzet met de groeninrichting. Waarin Nagele wezenlijk verschilt van de andere dorpen is de architecturale vormtaal.

De andere dorpen

Het eerste dorp in de Noordoostpolder was **Emmeloord** (1942-1948), waarvan de bouw nog tijdens de Tweede Wereldoorlog begon.⁹³ Dit dorp werd de hoofdplaats van de Noordoostpolder. Het kreeg dan ook stedelijke voorzieningen die de andere dorpen missen, zoals een middelbare school, een ziekenhuis, een gemeentehuis en een toren. Architect en stedenbouwkundige Cees Pouderoyen (1912-1993), in dienst van de Directie van de Wieringermeer, tekende het ontwerp voor Emmeloord, dat een vrij recht-toe-recht-aan verkaveling kreeg, enigszins uitgewaaid, omdat het dorp tussen de grote poldervaarten in werd geprojecteerd. Door het oostwest doorsnijden van het dorp door de vaart en het noordzuid doorkruisen door de hoofdweg, ontstond een kruisvorm. Deze vorm was niet vernieuwend, maar werd door Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972), die tot 1948 stedenbouwkundig adviseur van de Directie van de Wieringermeer was, al eerder veelvuldig toegepast, bijvoorbeeld in 1913 in het ontwerp van de Rotterdamse wijk Vreewijk.

Pouderoyens opvolger architect Theo Verlaan (1912-1997) nam het ontwerp van het tweede dorp op zich, dat van **Marknesse** (1943-1949). In eerste instantie kwam Verlaan met een controversieel plan, gebaseerd op het idee van een groene omzoming in de vorm van een ronde vesting. De beplantingscommissie was echter tegen dit plan, omdat zij vond dat de dorpen in de Noordoostpolder niet afgebakend mochten zijn van de polder, maar in het land moesten uitvloeien.⁹⁴ Het uiteindelijke dorp werd,

net als Emmeloord, gesitueerd tussen de hoofdweg en de waterweg. Dit leverde bij Marknesse een minder strak beeld op dan bij de hoofdplaats. Net als in Emmeloord kreeg het groen een aparte plaats in het dorp. Het poldercentrum had een groenzone in het noordelijke deel, Marknesse kreeg deze in het westen.

Het derde dorp in de Noordoostpolder werd **Ens** (1947-1949). Ook aan het plan voor dit dorp werkte Theo Verlaan. Ens werd een vrijwel rechthoekig dorp, verdeeld in twee delen aan weerszijden van de hoofdweg, met rijtjes huizen die hoofdzakelijk oostwest zijn georiënteerd.

Kraggenburg (1947-1948) was het eerste dorp dat niet werd ontworpen door een medewerker in dienst van de Directie van de Wieringermeer. Architect Piet Dingemans (1910-1970) maakte het ontwerp. Hij werd door de Directie van de Wieringermeer gevraagd naar aanleiding van zijn inzending voor een ontwerpwedstrijd van Groep 32.⁹⁵ Dit was een afsplitsing van "de 8", in 1932 opgericht door Albert Boeken (1891-1951) en Arthur Staal (1907-1993). Zij vonden dat het functionalisme in Het Nieuwe Bouwen te ver was doorgeschoten. Groep 32 schreef in 1944 een wedstrijd uit voor het ontwerp van een dorp in de IJsselmeerpolders. Voor Kraggenburg maakte Dingemans een dorpsplan vanuit zijn ideeën over hoe een ideaal dorp er in sociaal opzicht uit moest zien. Hij zocht naar middelen om gemeenschapsvorming te bevorderen.⁹⁶ Hij deelde het gemeenschapsleven op in drie gebieden; het gebied dat door de verhoudingen tussen mensen onderling werd bepaald (wonen), het gebied waarin mens en materie centraal stonden (productie en handel) en het gebied dat werd gedefinieerd door mens en geest (wetenschap en cultuur). Dit laatste gebied kreeg uiteindelijk geen plek in Kraggenburg, omdat het dorp daarvoor niet groot genoeg werd. De functies wonen en werken kregen in het ontwerp een eigen gebied. Met deze opvattingen nam Dingemans duidelijk afstand van de ideeën die ten grondslag lagen aan de andere dorpen: hij was ervan overtuigd dat de basisbehoeften van de boerenbevolking niet anders waren dan die van de stedelijke bevolking. Een andere noviteit in het ontwerp van Dingemans was de toepassing van een centrale groene ruimte. In deze ruimte plaatste hij de kerken en de scholen bij elkaar, om de scheiding tussen de gezindten op te heffen. De scholen kregen een speelterrein dat overging in een met bomen beplante speelweide van ongeveer een hectare. Een derde bijzonder element in het ontwerp was de groenstrook

93. De jaartallen van het ontwerpproces zijn overgenomen uit de tabel in Van Woensel 1999, p. 102.

94. Van Woensel 1999, p. 118.

95. Van der Wal 1997, p. 106.

96. Het ontwerp voor Kraggenburg en Dingemans' ideeën worden uitgebreider beschreven in Van der Wal 1997, p. 106-107 en Van Woensel 1999, pp. 127-134.

De eerste woningen in Nagele, van Gerrit en Jan Rietveld, hadden platte daken, een strakke gevelindeling en grote raampartijen.

die Dingemans rondom het dorp ontwierp. Het groen diende, zoals bij de andere dorpen, niet alleen als windscherm. In Kraggenburg werd het hele dorp omzoomd met als doel een scheiding aan te brengen tussen de sociale gemeenschap en het polderland. De Planologische Commissie was niet direct enthousiast over de onconventionele aspecten van Dingemans' plan. Sociograaf Willem Hofstee sprak zich uit tegen de scheiding van wonen en werken. Het brandpunt van werken moest volgens hem in het centrum liggen. Tegen de groenstrook als bescherming had Hofstee geen bezwaar, maar het dorp afscheiden van de polder vond hij een onjuist uitgangspunt. Sociaal geograaf Johan Winsemius wenste een onderscheid te zien tussen stuwende en verzorgende bedrijven.⁹⁷ De eerste hoorden thuis op het industrieterrein, maar de tweede categorie moest volgens hem een plek hebben in het centrum. Granpré Molière had moeite met de plaatsing van de kerken en scholen op het middenterrein. Volgens hem benadrukte dit juist de onderlinge verdeeldheid. Jan Bijhouwer vond het idee wel aardig, maar dacht dat de bevolking het onaanvaardbaar zou vinden. Pieter Verhagen wilde de opzet van de centrale ruimte behouden, hoewel hij verwachtte dat deze in de praktijk problemen zou opleveren. Uiteindelijk vroeg de Planologische Commissie Dingemans om de centrale ruimte te vergroten en de kerken en scholen verder uit elkaar te plaatsen om eventuele sociale problemen te voorkomen.

Luttelgeest (1947-1950) werd door Verlaan ontworpen. Deze plaats werd, net als de andere dorpen uit de koker van de Bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer, aangelegd tussen een waterweg en een hoofdweg: in de driehoekige punt tussen de Luttelgeestertocht en de Oosterringweg. De vorm van Luttelgeest is op dezelfde manier als bij Emmeloord en Marknesse aangepast aan de loop van water en weg.

Ook het zesde dorp **Bant** (1950-1951) was een stedenbouwkundig ontwerp van Verlaan. Dit dorp werd gebouwd op een rechthoekig grondvlak ten oosten van de Banterweg/Lemsterweg bij de kruising met de Oosterringweg. Hoewel de Oosterringweg het dorp doorkruist, werden de huizen en voorzieningen enkel ten noorden van deze weg bebouwd. De groene driehoek ten zuiden van de weg hoort bij het dorp, maar ligt daardoor in feite buiten het dorp.

Rutten (1949-1952) was het tweede dorp dat door een architect van buiten de Bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer werd ontworpen. Architect en planoloog Wieger Bruin (1893-1971) was de ontwerper. Net als Kraggenburg kreeg dit dorp een afwijkende vorm. Rutten werd aangelegd rondom de kruising van de Ruttenseweg/Ruttensepad en de Wrakkenweg/Gemaalweg. In het zuidoosten werd het dorp afgesneden door de knik van de Ruttense Vaart. Op de kruising kwamen een dorpsplein en een groene open ruimte. Op deze ruimte wilde Bruin de kerkgebouwen plaatsen, net als Dingemans in Kraggenburg.⁹⁸ Door de kruising werd het dorp opgedeeld in vier sectoren. De sector in het zuidoosten bij de vaart liet Bruin onbebouwd en fungeerde als groen, recreatief gebied. In de andere drie sectoren kwamen hoofdzakelijk rijtjeshuizen met de achterkanten tegenover elkaar geplaatst rondom een groot rechthoekig grasveld. Het plan voor Rutten was een combinatie van verschillende oudere en nieuwere stedenbouwkundige elementen; de oudere kruisvorm en een opzet van rijtjeshuizen rondom een groene strook met het nieuwe idee van de groene centrale ruimte met de kerken.

Creil (1950-1953) was opnieuw een ontwerp van Verlaan. Het dorp werd gesitueerd ten noorden van de Creilervaart aan beiden zijden van de Westerringweg. Dit was het eerste door de Bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer ontworpen dorp waarbij de bebouwing door een verkeersweg werd doorsneden. Bruin had deze doorsnijding in de Noordoostpolder voor het eerst toegepast in zijn plan voor Rutten. Blijkbaar vond de Planologische Commissie dit zo'n goed idee dat het eerste plan van Verlaan voor Creil, waarbij het dorp tussen de Creilervaart, de Westerringweg en de Noorderringweg zou komen, werd afgekeurd. De commissie stelde voor de hoofdweg van Espel naar Bant dóór het dorp te laten lopen, om zo meer levendigheid in het dorp te creëren.⁹⁹ Een ander nieuw aspect was het verdwijnen van het onderscheid in woningen. In de dorpen werden tot dan toe verschillende huizen gebouwd; voor landarbeiders, middenstanders en notabelen. Verlaan liet het verschil tussen de huizen voor landarbeiders en middenstanders varen.

De laatste drie dorpen werden opnieuw door architecten ontworpen, die niet in dienst waren van de Bouwkundige afdeling van de Directie van de

97. Verzorgende bedrijven verkopen hun producten in het gebied waarin ze zijn gevestigd. Stuwende bedrijven zetten producten vooral af buiten het vestigingsgebied, waardoor het gebied financieel voordeel heeft van de aanwezigheid van deze bedrijven.

98. Dit gebeurde uiteindelijk niet. De protestantse kerk kwam aan het kruispunt te staan. De rooms-katholieke kerk en school kregen een plek aan de oostelijke rand van het dorp. De christelijke school staat in de zuidelijke hoekpunt van Rutten.

99. Van der Wal 1997, p. 99.

Wieringermeer. Nagele (1947-1954) was een ontwerp van “de 8” en “Opbouw”, Espel (1952-1956) van architect Marius Duintjer (1908-1983) en Tollebeek (1951-1956) van architect en stedenbouwkundige Thomas Nix. Duintjer maakte verschillende plannen voor **Espel**, maar kreeg van de Planologische Commissie kritiek op de verkeerskundige aanpak en op het architectonische karakter van de ontwerpen. Aan Duintjers definitieve plan deed Verlaan daarom aanpassingen. Espel werd opnieuw gepositioneerd langs een doorgaande weg; de weg liep niet door het dorp heen. **Tollebeek** had, net als Kraggenburg, Rutten en Nagele, een meer experimenteel karakter. Het dorp kwam in een hoek tussen de Urkervaart en de Zuidwesterring weg te liggen. Bij de andere dorpen met een soortgelijke ligging vormde het water enkel een begrenzing. Nix liet het water een rol spelen in het ontwerp. Aan het water kwam niet alleen de loswal, hij plaatste aan deze zijde ook huizen met de voorkant richting de vaart. Nix ontwierp een ‘omzoomde nederzetting’, een ‘groene kamer’ in de polder. Ook de woningen moesten in ‘groene kamers’ worden gesitueerd, groene zones tussen de woningen in.¹⁰⁰ Nix’ aanvankelijke plan was gebaseerd op 175 woningen. Nadat de opdrachtgever het aantal woningen verdubbelde, voegde Nix aan zijn nieuwe plan een grote groene zone toe in het noordwesten van het dorp.

Nagele en de andere dorpen

Nagele is in vergelijking met de andere dorpen in de Noordoostpolder anders, hoewel het elementen bevat die in eerdere dorpen al werden toegepast. Nagele ligt niet, zoals de meeste dorpen ontworpen door medewerkers van de Bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer, tussen een vaart en wegen of op een kruispunt van wegen. Nagele is juist onttrokken aan het doorgaande verkeer en ligt naast de Nagelerweg. De groene omzoming van Nagele was ook geen nieuw verschijnsel. Verlaan had het eerste dorp dat hij ontwierp, Marknesse, al omringend groen willen geven. Hij stuitte op dat moment echter nog op verzet. Ook Dingemans gaf zijn dorp Kraggenburg een omringende groenstrook, een element dat deze keer wel goedkeuring kreeg van de Planologische Commissie. Nix nam in het plan voor Tollebeek, dat na Nagele werd ontworpen, ook een groene omzoming op.

Nagele is ook niet het eerste dorp waarbij de functies heel duidelijk werden geordend. Architect Dingemans deed al eerder een poging om wonen en werken een aparte plaats te geven in het dorp Kraggenburg. In Nagele is de ordening van functies echter veel

verder doorgevoerd; het dorp is afgescheiden van het doorgaande verkeer, het industrieterrein ligt buiten het dorp, de winkels hebben een eigen zone, de openbare gebouwen staan in de centrale groene ruimte en de woningen bevinden zich in hoven die op hun beurt weer van elkaar gescheiden zijn. Het verkeer in het dorp verplaatst zich over de ringweg en er is geen verkeersverbinding tussen de hoven.

Dingemans, ex-lid van “de 8”, werkte al eerder vanuit het standpunt dat een dorp in feite niet anders is dan de stad. In Nagele is dit principe grondiger uitgewerkt. Kraggenburg is qua opzet en beeld toch een dorp gebleven, terwijl Nagele oogt en functioneert als een wederopbouwwijk.

Ook de groene centrale ruimte met openbare gebouwen werd eerder toegepast door Dingemans. In Nagele is deze ruimte echter volledig rechthoekig, veel groter en wordt de ruimte doorsneden door de Nagelertocht. In Nagele is de middenruimte een open ruimte, in Kraggenburg is de ruimte veel meer begroeid en wordt het zicht ontnomen door bomen.

Het principe van groen tussen de woningen is ook niet nieuw in Nagele. Wieger Bruin paste dit beginsel al toe in Rutten. In Nagele wordt het principe echter op een nieuwe manier gebruikt. In Rutten bevindt de groene ruimte zich tussen de achterkanten van de rijtjes huizen. In Nagele staan de woningen juist met de voorkant naar de groene ruimte toe, waardoor een hof ontstaat. In Nagele kreeg het groen geen aparte plaats meer in het dorp, zoals in Emmeloord, Marknesse, Bant en Rutten. Nagele werd in samenspraak met enkele landschapsarchitecten ontworpen, waardoor het groen een centrale plaats kreeg in het ontwerp. Hierdoor ontstond een verwevenheid van stedenbouwkundige opzet en groen, die veel groter is dan in de andere dorpen.

Waarin Nagele heel duidelijk verschilt met de andere dorpen is de architecturale vormtaal. In de andere dorpen staan landarbeiderswoningen en gebouwen in de stijl van de Delftse School en kerken in traditionele stijlen of neostijlen. Er staan flats met een strakke gevelindeling, maar met een flauw hellend zadeldak, opgebouwd uit zowel baksteen als beton. Nagele is het enige dorp waarin in principe alle gebouwen platte daken hebben, de woningen niet hoger zijn dan twee bouwlagen en waarin een sobere vormgeving van de gebouwen de standaard is. Deze kenmerken maken Nagele in de Noordoostpolder uniek.

100. Van Woensel 1999, p. 155.

5. Nagele en de CIAM

Het stedenbouwkundig ontwerp van Nagele is nauw verbonden met de geschiedenis van de CIAM. De Nederlandse leden speelden een belangrijke rol binnen deze organisatie. Hun werk werd geïnspireerd door de ontmoetingen met buitenlandse CIAM-leden op de congressen. De voorbereiding op de congressen stimuleerde de samenwerking tussen Nederlandse CIAM-leden.

De ontwikkeling van de stedenbouwkundige ideeën van “de 8” loopt min of meer gelijk met de thema’s en resultaten van de congressen van de CIAM.¹⁰¹ De stedenbouwkundige structuur van Nagele is zodoende een weerslag van zo’n 30 jaar denken over stedenbouw binnen Het Nieuwe Bouwen.

De CIAM-congressen van 1929 en 1930

“de 8” werd in 1927 opgericht door oud-studenten van de School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Ambachten in Haarlem. Het oprichtingsmanifest van de vereniging was avantgardistisch van karakter.¹⁰² De groep wilde zich hoofdzakelijk distantiëren van de architectonische beginselen die op dat moment gemeengoed waren, zoals die van de Amsterdamse School en van traditionalistische stijlen. Twee andere uitgangspunten waren internationale culturele samenwerking en de wens zich bezig te houden met *bouwwetenschap*, niet met *bouwkunst*. Deze twee stelregels kon “de 8” al snel toepassen in deelname aan de CIAM-congressen. Les Congrès Internationaux d’Architecture Moderne startten in 1928 met een oprichtingscongres in Kasteel La Sarraz. Daar kwamen toen toonaangevende modernistische architecten als Pierre Jeanneret, Le Corbusier, Ernst May, Hannes Meyer en Karl Moser bijeen voor het opstellen van een actieprogramma om de moderne architectuur beter te laten aansluiten op het sociale en economische leven.¹⁰³ De Nederlandse delegatie bestond uit H.P. Berlage, Mart Stam en Gerrit Rietveld. Zij waren ondertekenaars van

het oprichtingsmanifest, de Verklaring van La Sarraz.¹⁰⁴ In deze verklaring spraken de deelnemers zich uit voor vernieuwingen in het bouwproces, zoals rationalisering en standaardisering. Stedenbouw werd gezien als de organisatie van de functies van het collectieve leven in de stad en op het platteland. Het ordenen van deze functies moest in de stedenbouw op de eerste plaats komen. Grondverkeveling, verkeersregeling en wetgeving waren hulpmiddelen om aan deze functieordening te voldoen. De verhouding tussen woongebieden, sport- en parkgebieden, en verkeersgebieden moest op basis van de bevolkingsdichtheid worden bepaald. In de architectuur moesten elementaire principes, zoals hygiëne en de invloed van licht, lucht en zon voorrang krijgen. Het belang van deze principes zou via het onderwijs moeten worden verspreid, zodat bewoners op termijn zelf de uitvoering van deze principes zouden eisen. Na de oprichting vonden de twee volgende congressen vlak na elkaar plaats. Op het congres van 1929 in Frankfurt over ‘de woning voor het bestaansminimum’ werden de oorzaken en eventuele oplossingen voor de woningnood bestudeerd. Stam en Rietveld bezochten dit congres en brachten plattegronden voor een minimumwoning in. Het congres van 1930 in Brussel ging over de verkaveling van woonwijken. Dit was het eerste congres dat door de Nederlandse CIAM-leden gezamenlijk, in plaats van individueel, werd voorbereid. Gerrit Rietveld, plaatsvervangend gedelegeerde van de Nederlandse CIAM-groep, nam het initiatief gezamenlijk een rapport te schrijven over de Nederlandse omstandigheden rond openbare huisvesting, als reactie op een enquête die als voorbereiding op het congres onder de CIAM-leden was verspreid.¹⁰⁵

De conclusie van het rapport bevatte een negental eisen voor het nieuwe wonen. De Nederlandse CIAM-groep wilde onder andere een goed doordacht verkeersnet in de stad en op het platteland, een goede ligging van woongebieden, werkgebieden en recreatiegebieden, en bepalingen over maximale bevolkingsdichtheid, bezonning en hygiëne in de bouwverordening. Ben Merkelbach en Willem van Tijen schreven op 18 oktober een brief aan het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, om het te interesseren voor de ideeën van de CIAM. Dit leidde tot twee publicaties over de verkaveling van woonwijken in het door het instituut uitgegeven *Tijdschrift voor*

101. Voor een Nederlandse beschrijving van de CIAM-congressen, zie: J.P. Kloos, *Architectuur, een gewetenszaak. Een pleidooi in woord en beeld van J.P. Kloos*, Den Haag 1985, pp. 56-69; A. van der Woud, *Het Nieuwe Bouwen Internationaal/ International. CIAM. Volkshuisvesting. Stedebouw/Housing. Town Planning*, Delft/Otterlo 1983, pp. 54-106. In *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960* van Kees Somer wordt bovendien de rol van de Nederlandse leden binnen CIAM in het algemeen en die van Cornelis van Eesteren in het bijzonder toegelicht.

102. Het oprichtingsmanifest werd dan ook niet in een architectuurtijdschrift gepubliceerd, maar in *De Internationale Revue 110* dat van 1927 tot 1929 bestond. Dit was een avantgardistisch tijdschrift met bijdragen over kunst, wetenschap, filosofie en sociologie, dat deze vakgebieden wilde vergelijken en samenbrengen. Naast “de 8” werkten onder andere de architecten Le Corbusier, Walter Gropius, de schilders Piet Mondriaan en Wassily Kandinsky, de filosofen Walter Benjamin en Ernst Bloch, en de dichteres Henriëtte Roland Holst mee aan het blad. “de 8”, ‘WAT IS DE 8?’, *110* (1927), p. 126.

103. Van der Woud 1983, p. 54.

104. Een Nederlandse vertaling van de Verklaring van La Sarraz is te lezen in: Van der Woud 1983, pp. 158-161.

105. De Nederlandse CIAM-groep had op dat moment tien leden. Mart Stam was gedelegeerde (voorzitter) en Gerrit Rietveld was zijn plaatsvervanger.

Volkshuisvesting en Stedebouw.¹⁰⁶ Het eerste artikel van Ben Merkelbach ging over verkaveling gericht op zoveel mogelijk lichtinval in de woningen. Deze moesten niet meer in gesloten blokken rondom een binnenterrein worden gebouwd, maar in woonblokken los van elkaar, in een noordzuid of oostwest gerichte verkaveling. Zo kregen de belangrijkste kamers de langste bezonningsduur. Het tweede artikel, van Merkelbach en Van Tijen, beschreef ook de infrastructuur, het groen en de plaatsing van winkels, scholen en speelplaatsen in een wijk met een zogenaamde open bebouwing.

Preadvies De organische woonwijk in een open bebouwing

Deze visie op de moderne woonwijk werd verder uitgewerkt en vastgelegd in samenwerking met de Rotterdamse collegavereniging "Opbouw" in het preadvies *De organische woonwijk in een open bebouwing*, dat het Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw in juni 1932 werd aangeboden. Volgens de architecten van "de 8" en "Opbouw" stelde de moderne mens andere eisen aan het wonen dan eerdere generaties. De moderne mens wilde dat de woonomgeving een harmonische ontwikkeling en een harmonieus bestaan van kinderen, volwassenen, gezin en maatschappij zou stimuleren. Licht, lucht en zon in de kamers, groen om de woningen, een veilige omgeving zonder verkeersgevaar en mogelijkheden tot recreatie waren nieuwe eisen om dit te kunnen verwezenlijken. "de 8" en "Opbouw" zagen de organische woonwijk als oplossing om aan deze eisen te voldoen. Woningen, openbare gebouwen en recreatiegebieden moesten hierin een logische plaats krijgen. De wijk én de stad moesten een samenhangend groensysteem hebben. De oriëntering van de woningen moest gebaseerd zijn op de richtingen van zon en wind, in een noordzuid- of oostwestverkaveling per rij aan een straat of in twee rijen tegenover elkaar aan de straat. Ook moest er een onderscheid komen tussen verkeersstraten en woonstraten zonder verkeer. De intensieve samenwerking tussen "de 8" en "Opbouw" leidde niet alleen tot dit preadvies, maar ook tot een gezamenlijk tijdschrift *de 8 en Opbouw* dat van januari 1932 tot 1943 werd uitgegeven. De aanbieding van het preadvies ging vergezeld van een tentoonstelling in Amsterdam.

Tijdens het derde CIAM-congres werd de Nederlandse Cornelis van Eesteren verkozen tot voorzitter van de internationale organisatie. Een belangrijke reden voor zijn verkiezing was Van Eesterens functie als hoofd van de ontwerpafdeling

106. B. Merkelbach, 'Verkaveling van woonwijken', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1931), pp. 31-40; B. Merkelbach en W. van Tijen, 'Verkaveling van woonwijken II', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1931), pp. 80-85.

Van 1932 tot 1943 gaven de architectenverenigingen "de 8" en "Opbouw" gezamenlijk een tijdschrift uit. Het bevatte artikelen over nieuwe gebouwen, bouwmaterialen en nieuws op het gebied van Het Nieuwe Bouwen.

van de in 1928 opgerichte afdeling Stadsontwikkeling van de dienst Publieke Werken van de gemeente Amsterdam. Zijn voornaamste taak daar was het ontwerp van het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) dat moest dienen als basis voor de groei van de stad tot het jaar 2000. Aan het ontwerp lag uitgebreid wetenschappelijk onderzoek van Theo van Lohuizen ten grondslag naar de maatschappelijke processen in de stad. Die werden geordend in de functies wonen, werken, recreatie en verkeer. Op basis van de uitkomsten werden eisen geformuleerd en vervolgens verwerkt in het plan. Vanwege zijn werk als stedenbouwkundige bij de gemeente Amsterdam werd Van Eesteren gezien als dé kandidaat om het vierde CIAM-congres over functionele stedenbouw te leiden.¹⁰⁷ Als nieuwe voorzitter van de CIAM ging Van Eesteren direct aan de slag om Het Nieuwe Bouwen in Nederland voor het voetlicht te brengen. Zodoende werden de voor de congressen in Frankfurt en Brussel ingezonden materialen van 25 juni tot 6 juli 1932 in Nederland tentoongesteld, samen met enkele toegevoegde concrete oplossingen voor woningvraagstukken in Nederland.

107. Somer 2007, p. 78.

Het vierde CIAM-congres

De vierde conferentie over de functionele stad in juli 1933 was erg belangrijk. De constatering van dit congres worden gezien als de basis voor de functionele stedenbouw. Voorafgaand aan de conferentie bestudeerden de internationale CIAM-groepen 33 wereldsteden, waaronder Athene, Barcelona, Berlijn, Boedapest, Brussel, Detroit, Genève, Keulen, Londen, Madrid, Oslo, Parijs, Rome en Stockholm. De Nederlandse steden waren Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht. Ook de Javaanse tuinstad Bandung, toen nog in Nederlands-Indië, werd geanalyseerd. De Wieringermeerpolder werd gekozen als voorbeeld van de inrichting van nieuw gewonnen land. De wereldsteden werden bestudeerd volgens een methode die een Nederlandse voorbereidingscommissie onder leiding van Van Eesteren ontwikkelde. Deze analysemethode moest vergelijking van de steden mogelijk maken. Aspecten als de bevolkingsdichtheid, de ontwikkeling van de verschillende soorten wijken, recreatiemogelijkheden, werkgebieden en het verkeersnet werden in kaart gebracht. De congresdeelnemers constateerden grote chaos in de bestudeerde steden.¹⁰⁸ De Industrialisatie had een bijzonder snelle en historisch ongeëvenaarde ontwikkeling in de steden veroorzaakt. Hierdoor was de bevolkingsdichtheid in de historische stadkernen en negentiende-eeuwse wijken te groot. Daardoor ontbrak het aan voldoende groen en recreatiemogelijkheden in de stad.

De woongebieden en de nieuw ontstane werkgebieden hadden geen goede verbinding. De verkeerswegen waren niet aangepast aan de nieuwe vervoersmiddelen en de bewoners in woningen aan de verkeerswegen hadden last van geluidsoverlast, stof en benzinedampen. In veel huizen was onvoldoende toetreding van licht, lucht en zon. Volgens de CIAM-leden moest een doordacht stedenbouwkundig plan, waarin de functies

wonen, werken, recreatie en verkeer zorgvuldig waren geordend, de oplossing bieden. Het zou de menselijke schaal en de menselijke behoeften als uitgangspunt moeten hebben. Door “de 8” en “Opbouw” al eerder beschreven elementen als verkaveling vanuit de zon- en windrichting, de scheiding van woonstraten en verkeersstraten, en een samenhangend groensysteem, werden ook in Athene voorgesteld als oplossing voor de problemen in de stad. Er werd verder gepleit voor een geïsoleerd industriegebied. In de wijk zelf moesten alleen bedrijven komen, die in de behoeften van de wijk voorzagen. Ook moesten verschillende soorten verkeer, zoals auto’s en voetgangers, van elkaar worden gescheiden. Op basis van wetenschappelijke studie moest een nieuw wegennet worden uitgedacht, met woonstraten, wijkstraten en hoofdverkeersstraten.

Opnieuw organiseerden de Nederlanders een tentoonstelling om de onderzoeksresultaten te tonen. ‘De functionele stad’ werd van 1 tot en met 23 juni 1935 gehouden in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Kaarten, plattegronden, foto’s, schema’s, beeldstatistieken en maquettes illustreerden de bevindingen van het vierde CIAM-congres. Gevestigde namen binnen Het Nieuwe Bouwen, waaronder Le Corbusier, Sigfried Giedion, Walter Gropius en J.J.P. Oud, hielden lezingen bij de tentoonstelling. De gedelegeerdenvergadering van de CIAM vond plaats in de periode dat de tentoonstelling liep, zodat diverse internationale CIAM-leden de gelegenheid hadden deze te bezoeken. In dezelfde periode werd het Algemeen Uitbreidingsplan gepresenteerd. Het was vanaf 22 maart 1935 een maand lang voor Amsterdammers in te zien, waarna het op 18 juli door de Amsterdamse gemeenteraad werd aangenomen.

Nagele op de CIAM-congressen

Na een vijfde congres in 1937 in Parijs bracht de Tweede Wereldoorlog de organisatie van een volgend congres tot stilstand. Pas in 1947 ontmoetten de CIAM-leden elkaar weer in het Engelse Bridgwater tijdens een conferentie over de ontwikkelingen op het gebied van stedenbouw en architectuur, die de verschillende landen in het afgelopen decennium hadden doorgemaakt. Voor het zevende congres in 1949 te Bergamo, onder leiding van de nieuwe CIAM-voorzitter Josep Lluís Sert, werd aanvankelijk het thema van de menselijke nederzetting gekozen. Hoewel dit uiteindelijk grotendeels terzijde werd geschoven, bleef een plenaire discussie over de al voorbereide plannen voor huisvesting, stadsvernieuwing en regionale gebiedsinrichting op het programma staan. De plannen illustreerden de toepassing van de Constateringen van het congres van Athene. “de 8”

108. De constatering en conclusies van het vierde CIAM-congres werden gepubliceerd in *de 8 en Opbouw* 6 (1935) 10/11, pp. 110-118. Het was de bedoeling ook, net als bij het tweede en derde congres, een boekje met conclusies en een keuze uit het ingezonden congresmateriaal te publiceren. Daarnaast was het plan een wetenschappelijke publicatie te maken met het complete materiaal van ongeveer 100 kaarten, vergezeld van foto’s en toelichtingen. Door gebrek aan geld en mankracht, en door de politieke onrust in Europa, is het van beide niet gekomen. Recent werd het in het CIAM Archief van de Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) Zürich bewaarde kaartmateriaal gepubliceerd in E. van Es (red.), *Atlas of the functional city. CIAM 4 and cooperative urban analysis*, Bussum 2014. Dit boek bevat ook een Engelse vertaling van de eerste publicatie van de conclusies van het vierde congres in 1933 in het Griekse wetenschappelijke tijdschrift *Technika Chronika*. Daarnaast brachten twee CIAM-leden boeken uit, waarin de resultaten werden opgenomen. De Spaanse architect en (vice-)voorzitter van CIAM Josep Lluís Sert lichtte in *Can Our Cities Survive? An ABC of urban problems, their analyses, their solutions based on the proposals formulated by the C.I.A.M.* (1942) de constatering toe en beeldde congresmateriaal af. Le Corbusier publiceerde *La charte d’Athènes* (1943) waarin hij de constatering vertaalde in stellingen en aanvulde met zijn eigen ideeën.

Team X, op de voorgrond, organiseerde de laatste CIAM-bijeenkomst in 1959 in het Kröller-Müller Museum te Otterlo, waarbij de organisatie werd opgeheven.

bracht de casus Nagele in voor de bespreking. Van de werkgroep Nagele waren Cornelis van Eesteren, Mart Kamerling, Jan Piet Kloos, Ben Merkelbach en Johan Niegeman aanwezig op het congres. Hoewel het plan voor Nagele in de tussentijd geen wijzigingen had ondergaan, werd het nogmaals getoond op het congres in 1951 in het Engelse Hoddesdon. Daar waren Wim van Bodegraven, Piet Elling, Jan Piet Kloos, Johan Niegeman en Hein Salomonson present. Thema van de conferentie was Het hart van de stad (De Kern).

De functie recreatie was in Bridgewater vervangen door een breder begrip, het cultiveren van lichaam en geest. In Hoddesdon voegde men nog een vijfde element toe, dat van belang was bij de stedenbouwkundige planning. Het ging immers niet om het scheppen van een omgeving voor een verzameling van individuen, maar voor een gemeenschap. De gemeenschap kwam niet alleen tot uitdrukking in het gezin, maar ook in een groepje huizen, een woonwijk of de stad als geheel.

De gemeenschap moest daar bovenop plaats krijgen in de stadskern, zodat deze niet alleen een bestuurlijk centrum meer zou zijn. Die Kern zou dan uitdrukking geven aan de emotionele behoeften van mensen en hun geestelijke groei stimuleren.

Nagele werd een derde keer als voorbeeld gebruikt op het tiende congres in Dubrovnik. Dit werd georganiseerd door de jongere generatie binnen de CIAM, die zich Team X noemde. Jaap Bakema, Aldo van Eyck, Daniël van Ginkel en Hans Hovens Greve waren de Nederlanders binnen deze groep van tien. Zij schreven in januari 1954 samen met de Engelsen William Howell, Alison en Peter Smithson, en John Völcker, de Griekse Georges Candilis en de Amerikaanse Shadrach Woods het Manifest van Doorn.¹⁰⁹ Hierin ageerden zij tegen het besluit van de oudere generatie, genomen op het negende congres in 1953 te Aix-en-Provence, om de Constateringen van Athene aan te vullen en om te werken tot een Charter van de Habitat. Team X vond dit zinloos als niet eerst de relaties tussen het huis en de onderdelen van de gemeenschap werden bestudeerd. De jongeren zagen stedenbouw niet meer enkel als de optelsom van functies, maar als de materiële vorm van relaties. Vanwege een brief die Team X aan het CIAM-bestuur stuurde, kregen de jongeren de organisatie van het tiende en laatste grote CIAM-congres in handen.¹¹⁰ Team X bepaalde het programma, de presentatie

109. www.team10online.org/team10/text/doorn-manifesto.htm (26 mei 2015).

110. De laatste CIAM-bijeenkomst vond plaats in 1959 plaats in Otterlo. Bij die gelegenheid werd de organisatie opgeheven.

van de inzendingen en de werkwijze. De teamleden vroegen om plannen voor de ideale habitat. Aldo van Eyck presenteerde in dit kader het definitieve plan voor Nagele en lichtte de relaties tussen de verschillende planonderdelen toe.

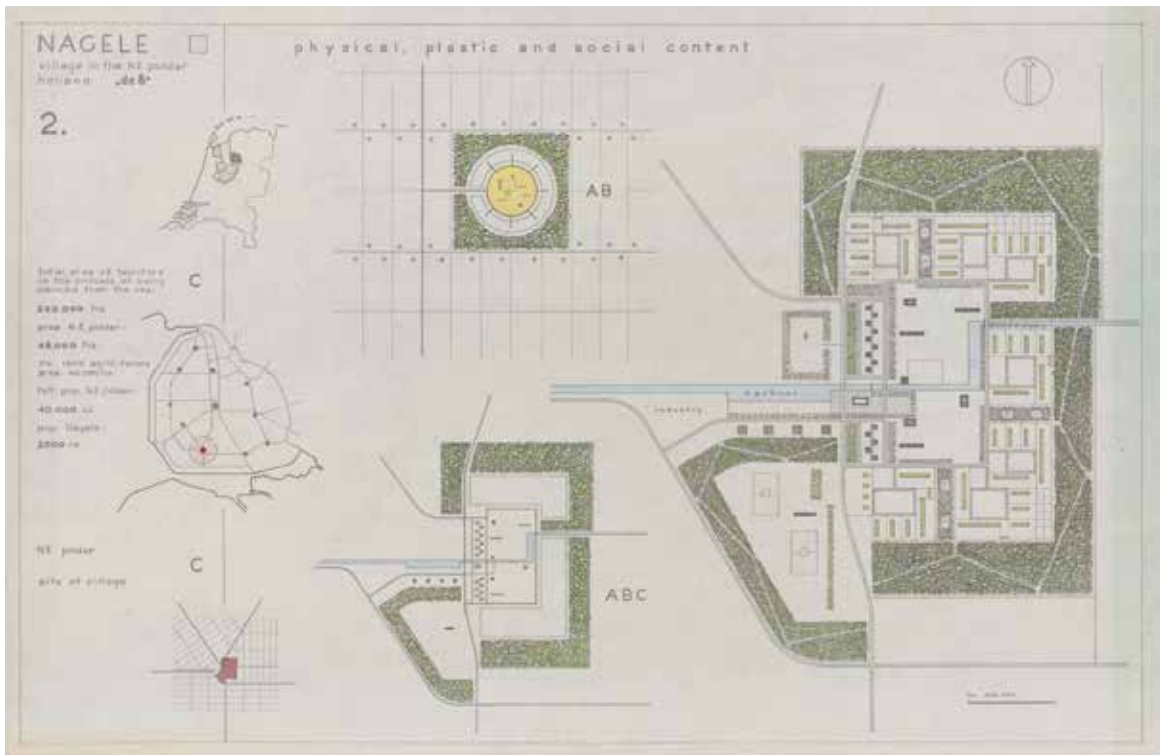
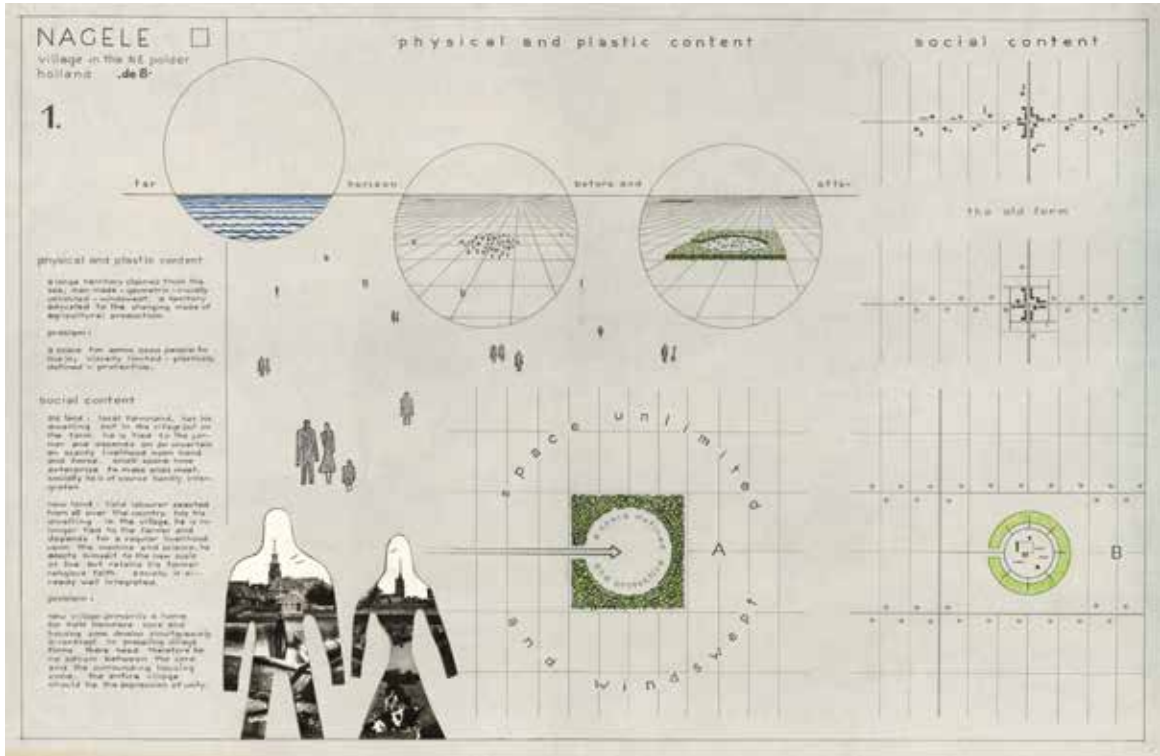
Nagele en de stedenbouwkundige visie van de CIAM

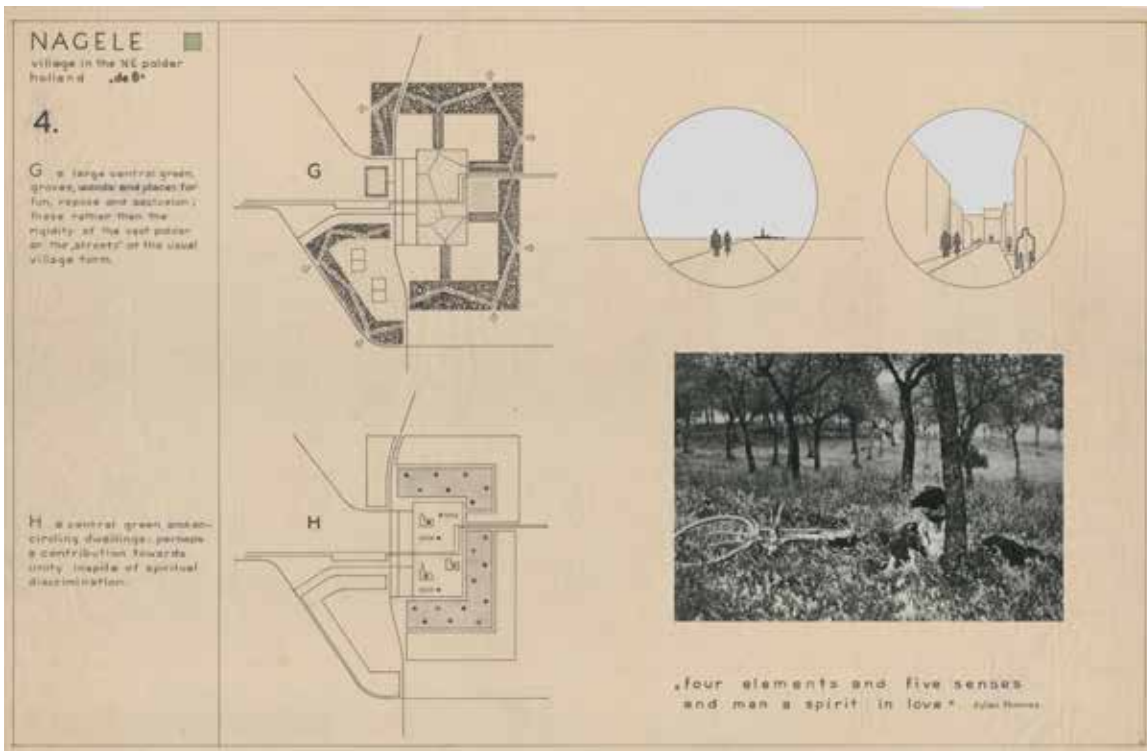
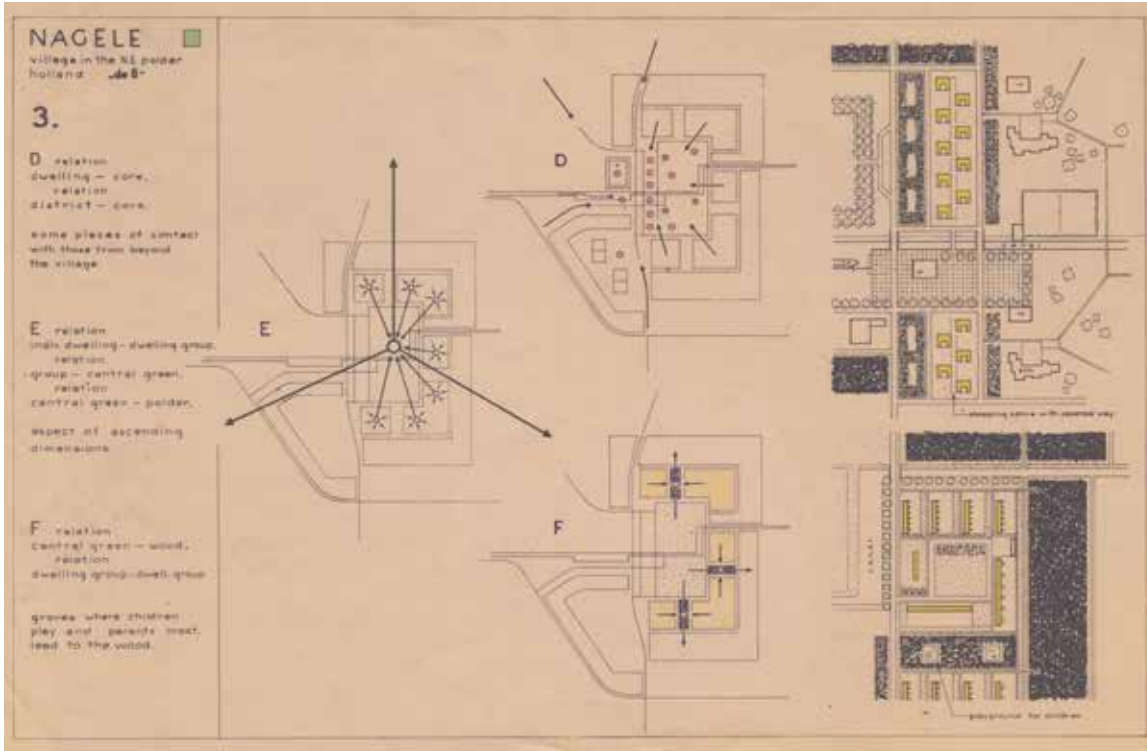
Het oorspronkelijke stedenbouwkundig ontwerp voor Nagele is een weerslag van ruim 30 jaar denken over stedenbouw door Nederlandse CIAM-leden en van de ontwikkeling van de stedenbouwkunde op de internationale CIAM-congressen. In Nagele zijn de functies wonen, werken, recreatie en verkeer duidelijk geordend; een doel dat al tijdens het oprichtingscongres van de CIAM was gesteld. De openbare voorzieningen bevinden zich op de centrale ruimte van het dorp, de winkels op een aparte winkelstrook, het woongebied is noordelijk, oostelijk en zuidelijk van de centrale ruimte gesitueerd, en de sportvelden, het industrieterrein en de begraafplaats hebben een plek buiten het eigenlijke dorp. Op verschillende plaatsen is voorzien in recreatiemogelijkheden: op de centrale ruimte, op het middenterrein van de woonhoven en in het bos rondom het dorp.

Drie aspecten uit zowel het preadvies *De organische woonwijk in een open bebouwing*, als de Constateringen van Athene zijn eveneens zichtbaar in Nagele: de gerichtheid op een optimale toetreding van licht en lucht, de aanwezigheid van een samenhangend groensysteem en het principe dat woningen niet aan een verkeersstraat mogen liggen. In overeenstemming met het preadvies zijn de woningen in stroken zowel noordzuid als oostwest verkaveld. De groensingel rondom beschermt de binnenruimte van het dorp tegen de harde polderwind. De meeste woningen hebben veel glas in de gevels, zodat zoveel mogelijk licht de kamers kan binnenkomen. De plattegronden van de woningen zijn zo ingedeeld dat bewoners optimaal van de zon kunnen profiteren. Zo zijn bijvoorbeeld de woonkamers van de woningen van Van Gool en Niegeman aan de Ring, en de woningen in de Koolzaadhof, aan de achterkant van het huis. Dit was in de jaren vijftig van de vorige eeuw ongewoon, maar aan de zuidzijde ving het huis de meeste zon. Ook heeft Nagele een samenhangend groensysteem. Het groen heeft zowel een scheidende als een verbindende functie. De vizieren, de boomstroken tussen de woonhoven, zijn de verbinding tussen bos en centrale ruimte, maar tegelijkertijd de scheiding tussen de woonhoven. De groene centrale ruimte wordt met het middenterrein in de woonhoven in het klein herhaald. Groenstroken scheiden de rijtjes woningen in de woonhoven. Het

aspect van de woonstraten is ook in Nagele toegepast. In het oorspronkelijke plan waren niet meer dan vier rijtjes woningen aan de Ring gesitueerd. Alle andere woningen lagen in de woonhoven. Slechts 14 van de in totaal 39 geplande rijtjes in dat plan kwamen enkel deels aan de ringweg binnen de woonhoven te liggen.

Nagele heeft een geïsoleerd industriegebied, zoals werd bepleit tijdens het vierde congres in Athene, evenals gescheiden verkeersstromen. De doorgaande weg ligt buiten het dorp, zodat alleen bestemmingsverkeer in het dorp komt. De Ring rondom de centrale ruimte is de hoofdverkeersweg, van waaraf zowel het winkelgebied als de woonhoven bereikbaar zijn. Binnen de woonhoven komt enkel het verkeer dat daar moet wezen. Een groot deel van de woningen ligt niet aan de ringweg binnen de woonhoven, maar aan voetgangersstraten. Ook de centrale ruimte is enkel toegankelijk voor voetgangers. De centrale ruimte van Nagele kan tevens gezien worden als voorbeeld van een Kern, zoals die bij het achtste CIAM-congres werd besproken. De centrale ruimte met haar kerken en scholen, en recreatiemogelijkheden, is bij uitstek de uitdrukking van de gemeenschap. De kerken dragen bij aan de geestelijke groei van de dorpsbewoners. De relaties tussen het huis en de onderdelen van de gemeenschap zijn zichtbaar in het definitieve plan voor Nagele, dat Team X-leden Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel tekenden. Van Eyck toonde op het tiende congres in 1956 te Dubrovnik de verschillende relaties binnen Nagele; tussen de centrale ruimte en de polder, de centrale ruimte en de groensingel, de centrale ruimte en de woonhoven, de vizieren en de groensingel, de vizieren en de woonhoven. Zo is Nagele het toonbeeld van de ontwikkeling van de stedenbouwkundige visie van de CIAM.

Op het congres in Dubrovnik van 1956 lichtte Aldo van Eyck met behulp van vier illustratiepanelen de relaties tussen de stedenbouwkundige onderdelen van Nagele toe.

6. Uniciteit en invloed van Nagele

Voor het vaststellen van een waardering van Nagele zou het goed zijn uitspraken te kunnen doen over de uniciteit en invloed van Nagele. Dit is echter niet zo gemakkelijk: deze aspecten zijn nog nauwelijks onderzocht. Tijdens de bouw van Nagele is er veel publiciteit geweest, zowel in binnenland als buitenland. Die werd, met name door de Rijksoverheid, bewust gezocht. Het dorp was en is daardoor onder stedenbouwers, planologen en architectuurhistorici een bekend fenomeen. Hoe groot de invloed van het ontwerp voor Nagele is geweest, is niet met zekerheid vast te stellen. Nader onderzoek zou hiervoor noodzakelijk zijn.

Publiciteit

Allereerst werd het plan voor Nagele internationaal bekend door de presentatie ervan op de CIAM-congressen in Bergamo (1949), Hoddesdon (1951) en Dubrovnik (1956). Volgens socioloog Kees Saal was vooral de betrokkenheid van coryfeeën van de eerste generatie van Het Nieuwe Bouwen doorslaggevend voor de bekendheid van Nagele. In dit verband noemt hij Cornelis van Eesteren, Ben Merkelbach, Johan Niegeman, Hein Salomonson, Mart Stam en Gerrit Rietveld. De film *Een nieuw dorp op nieuw land* van Louis van Gasteren uit 1960 ziet Saal als het hoogtepunt en de afsluiting van de publiciteitscampagne rond Nagele.¹¹¹ Van Gasteren maakte deze film in opdracht van het ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. Hij volgde het ontstaansproces van Nagele vanaf de tekentafel tot de aankomst van de eerste bewoners.

Van Gasteren presenteert het dorp als modelvoorbeeld van stedenbouwkundige planning en toont hoe de idealen van de ontwerpgroep werden verwezenlijkt. De film werd binnen en buiten Nederland als publiciteitsmateriaal voor Nagele gebruikt.

Na de CIAM-congressen werd op initiatief van de Rijksoverheid het plan voor Nagele op andere internationale congressen getoond, vanwege de internationale belangstelling voor zowel het inpolderingswerk als Het Nieuwe Bouwen. Zo reisden bijvoorbeeld de plannen voor Emmeloord en Nagele naar Moskou voor het vijfde congres van de l'Union internationale des architectes (UIA).¹¹² Ook werd het plan voor Nagele in 1962 getoond op het congres van de International Federation for Housing and Planning, in 1913 opgericht door de grondlegger

van de tuinstadbeweging Sir Ebenezer Howard. Naast het ontwerp voor Nagele bevatte de Nederlandse inzending stedenbouwkundige plannen voor wijken in Assen, Maastricht, Roosendaal en Uithoorn, voor Angelslo in Emmen, Slotermeer in Amsterdam en Kanaleneiland in Utrecht. Voorafgaand aan het congres in Parijs werden de plannen tentoongesteld in het Bouwcentrum in Rotterdam.¹¹³

Door al deze promotieactiviteiten werd Nagele internationaal bekend. Stedenbouwers, planologen en architectuurhistorici bezochten en bezoeken Nagele vanwege het bijzondere stedenbouwkundige ontwerp en de modernistische architectuur. In de vervolgdocumentaire *Terug naar Nagele*, die Louis van Gasteren in 2011 uitbracht, komt ter sprake dat mensen overal vandaan naar Nagele komen om het dorp te bekijken. Onder hen zijn Japanners, Chinezen, Amerikanen, Canadezen en Spanjaarden. In Nederland is voor studenten architectuur en stedenbouw aan de Technische Universiteit Delft Nagele al decennialang een verplicht excursiedoel. Ook de studenten Sociale Geografie en Planologie van de Universiteit Utrecht bezoeken in hun eerste jaar de Noordoostpolder en Nagele. In 2014 was Nagele één van de onderwerpen in de interuniversitaire module Erfgoed en Ruimte, die toen in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werd georganiseerd, en in het teken stond van de wederopbouw en het naoorlogse ontwerpen. Zo wordt de bekendheid met Nagele van generatie op generatie overgegeven en zullen het ontwerp en de architectuur op zijn minst indirect van invloed zijn geweest op het werk van stedenbouwers en architecten.

Uniciteit

Over de uniciteit van Nagele valt geen definitieve uitspraak te doen. Wel is duidelijk dat Nagele een unieke ontstaansgeschiedenis heeft, waarbij een groep toonaangevende architecten van Het Nieuwe Bouwen het initiatief nam om een dorp in de Noordoostpolder te ontwerpen. In eerste instantie werd het plan gemaakt als casus voor het zevende CIAM-congres. In de documentaire *Terug naar Nagele* wordt benadrukt hoe bijzonder het was dat Nagele daadwerkelijk werd gebouwd. De Italiaanse Umberto Barbieri, emeritus-hoogleraar Bouwkunde aan de Technische Universiteit te Delft, vertelt hoe bijzonder hij en zijn Italiaanse vakgenoten het vonden dat “de 8” het voor elkaar kreeg dat hun plan werd uitgevoerd. Volgens hem werd in landen als Italië, Spanje en Duitsland door modernistische architecten veel gepraat, gediscussieerd, geschreven,

111. C.D. Saal, 'Een bijzonder dorp, dat is het en dat blijft het. De glamour van Nagele (NOP) opnieuw beschouwd', in: W.F. Heinemeijer, H.J. Heeren, C.D. Saal e.a. (red.), *50 jaar actief achter de Afsluitdijk*, Amsterdam 1986, pp. 88-89.

112. Anoniem, 'Dorpen op glasharde basis. Emmeloord en Nagele maken een reisje naar Moskou', *Leeuwarder Courant* 4 februari 1958.

113. Anoniem, 'Bouwcentrum toont inzending Nederland expositie Parijs', *Het Vrije Volk* 20 juli 1962.

Louis van Gasteren legde de ontwerpfase en de bouw van Nagele vast in de documentaire 'Een nieuw dorp op nieuw land' uit 1960.

gedebatteerd en getekend, maar niet gebouwd. Bouwen werd gedaan door de markt, niet door architecten. Eén van de meest bijzondere aspecten van de Nederlandse cultuur was volgens Barbieri dat de studie en activiteiten van architecten vrij vaak tot realisatie leidden. Emeritus-hoogleraar Geschiedenis van de Architectuur en de Stedenbouw aan de Rijksuniversiteit Groningen Ed Taverne beaamt dat de Nederlanders een uitzondering waren. Zij hadden met Nagele een opdracht, zelfs van de Rijksoverheid. Dit leverde hen, volgens Taverne, binnen de CIAM prestige op, want zij deden wat alle CIAM-leden graag wilden: bouwen voor het collectief.

Navolging

Als het gaat over navolging van het ontwerp voor Nagele, dan wordt die door auteurs allereerst gezien

in twee stedenbouwkundige plannen voor dorpen in Oostelijk Flevoland, die tussen 1958 en 1963 werden gemaakt. Volgens historicus Jeffrey van Woensel liet stedenbouwkundige R. Hajema zich bij het ontwerp van Biddinghuizen inspireren door de woonhoven in Nagele.¹¹⁴ Het dorp heeft inderdaad woonhoven, maar volgens een ander systeem dan in Nagele. Stedenbouwkundige Niek de Boer noemt ze in zijn vergelijkende artikel over Nagele, Biddinghuizen en Ens dan ook woonpleinen.¹¹⁵ De woonhoven zijn groter dan in Nagele en de rijtjes huizen zijn geplaatst met de voordeuren naar de bestrate of groene open ruimte in de hof. Iedere woonhof is anders ingedeeld. Hajema heeft dus enkel de idee van de woonhof overgenomen.

¹¹⁴. Van Woensel 1999, p. 220.

¹¹⁵. De Boer 1963, p. 84.

De woonhoven met tweelaagse woningen met platte daken in Nagele waren een voorbode van het autovrije woonerf dat in de jaren zestig van de vorige eeuw in Emmen werd geïntroduceerd.

Dezelfde Niek de Boer kreeg in 1960 de opdracht het dorp Larsen te ontwerpen, dat ook in Oostelijk Flevoland zou worden gebouwd. In 1965 werd de realisatie echter afgeblazen. Het ontwerp van De Boer bevat echter volgens planoloog Coen van der Wal diverse parallellen met Nagele.¹¹⁶ Net als in Nagele is een groene centrale ruimte het centrum van het dorp. Hierop zijn de openbare voorzieningen, maar deze zijn meer geconcentreerd dan in Nagele. Een deel van de centrale ruimte wordt ingenomen door water. Een autoweg loopt door de centrale ruimte heen. Desondanks heeft Larsen een ringweg en zijn in het dorp autoverkeer en voetgangers gescheiden. Rondom de centrale ruimte liggen woonhoven met rijtjes huizen, maar op een andere manier rondom een middenterrein gegroepeerd dan in Nagele. Wel wordt hetzelfde systeem vrijwel steeds herhaald. Net als in Nagele zijn zodoende de functies wonen, werken, recreatie en verkeer duidelijk geordend.

Planoloog Zef Hemel ziet een verband tussen de woonhof in Nagele en de latere ontwikkeling van het woonerf.¹¹⁷ En dat is niet zo vreemd, want Niek de Boer, die zich eerder bij het ontwerp voor Larsen al door Nagele had laten inspireren, was hier de bedenker van.¹¹⁸ Hij introduceerde het woonerf in de jaren zestig in het ontwerp van de Emmense wijk Emmerhout. Om de buurtgemeenschap optimaal te laten functioneren, werden de woningen vrij van verkeer gesitueerd. De gebieden tussen de verkeersstraten en de woningen konden daardoor als ontmoetingsplaats en als fietsroutes tussen de woonerven worden gebruikt. Volgens Hemel was het achterliggende principe van het woonerf echter al veel ouder. Als oudste prototype noemt hij het Amerikaanse Radburn (1929) waarin voetgangerspaden zijn gescheiden van de hoofdwegen en huizen zijn gegroepeerd rondom een doodlopende weg. Nagele noemt hij als nieuwer voorbeeld. Nagele lijkt dus in ieder geval binnen Nederland een inspiratiebron te zijn geweest voor enkele stedenbouwkundige ontwerpers. Uitvoeriger onderzoek naar dit onderwerp zou moeten uitwijzen of er in Nederland nog meer voorbeelden van navolging zijn te vinden, en of Nagele misschien ook in het buitenland model heeft gestaan.

116. Van der Wal 1997, p. 149.

117. Z. Hemel, 'De stedenbouwkundige detaillering van Emmen', *Futura* 17 (1982) 4, p. 12.

118. Van der Wal 1997, p. 147.

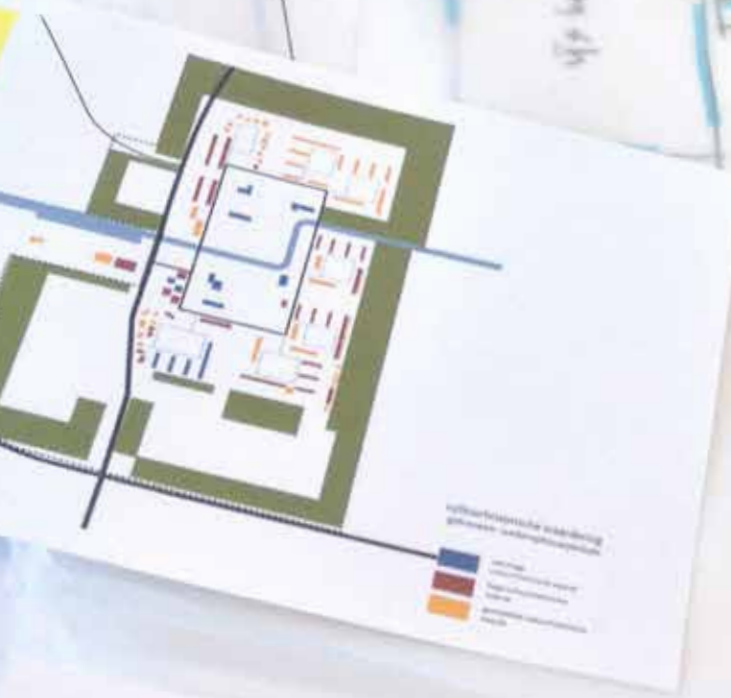
- Saldering
- Centraal bekabeling
- Verhuur opslag/innovatie aan bedrijven
- RVO LAB
- Saldering coöperatie

Cooling innovatie

1e STAP
- GEZAMELIJK
- AMBITIE
- OPSTELLEN
- DORP
- GEMEENTE
- PROV.
- RIJK
- RABO, KHM.

2e STAP
- RIETVELD
- ALS VOR-
- BEELD

ONTWERP ruimtelijk

Met de *Visie Erfgoed en Ruimte* is er landelijke erkenning gekomen voor karakteristieke gebieden uit de wederopbouwperiode (1940-1965). In diverse gebieden zijn projecten opgestart, gericht op het creëren van bewustwording van dit specifieke erfgoed en het integreren van de bijzondere eigenschappen van de gebieden in nieuwe ruimtelijke opgaven. Nagele is één van meest aansprekende wederopbouwgebieden in Nederland. Het cultuurhistorisch onderzoek verschaftte meer inzicht in de betekenis en de bijzondere kenmerken van het dorp.

Nagele is het enige dorp dat volgens moderne idealistische beginselen in naoorlogs Nederland is ontworpen en gerealiseerd. Het dorp is een waardevol materieel product van een collectief ontwerpproces. Het weerspiegelt in zijn vernieuwende ruimtelijke en functionele context de denkbeelden van toonaangevende modernistische architecten over de samenleving. Het staat daarmee symbool voor de drang naar vooruitgang en vernieuwing die de wederopbouwperiode kenmerkt. Dit geeft Nagele ook een immateriële betekenis die als inspiratie kan dienen voor de toekomst.

De gemeente Noordoostpolder en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben zich, in samenwerking met veel andere partijen, via het Uitvoeringslab ingezet voor de noodzakelijke revitalisatie van het polderdorp. De resultaten zijn concreet zichtbaar in de huidige woon- en leefomgeving van Nagele. Dit vernieuwingsproces is echter nog niet klaar en zal wellicht nooit zijn afgerond. Nagele is immers geen museumdorp, maar een dorp waarin gewoond, geleefd, gerecreëerd en gewerkt wordt.

Revitalisatieprocessen vergen veel tijd en zijn afhankelijk van veel factoren en van partijen. In Nagele is er in ruime mate draagvlak aanwezig voor vernieuwing met oog voor het cultureel erfgoed. Het succes zal echter voor een groot deel afhangen van de draagkracht van de lokale organisaties en dorpsbewoners die zich voor het dorp kunnen en willen inzetten. Omdat Nagele zowel nationaal als internationaal op veel belangstelling mag rekenen en een brede publieke waardering van het erfgoed uit de wederopbouwperiode groeiende is, liggen er kansen voor de toekomst. Vooruitgang en vernieuwing kunnen ook komen van nieuwe initiatieven, zoals synergie met het beoogde Werelderfgoedcentrum Schokland en de lokale ambitie ten aanzien van zonne-energie voor het dorp.

Het lijkt een kwestie van tijd voordat een dynamiek ontstaat die de moderne erfenis van het dorp ten volle benut. De afgelopen jaren is in ieder geval een stevig fundament gelegd voor een erfgoedbewuste toekomst. De aanpak was integraal en vooruitstrevend: van cultuurhistorische waardering, groenherstel, historisch kleurgebruik tot bewonersparticipatie en het ondersteunen van particulier initiatief, van restauratie tot sloop en van wederopbouwkunst tot herbestemming. De uitkomsten van deze activiteiten en projecten hebben zonder meer een voorbeeldwerking voor andere wederopbouwgebieden.

Literatuur

- Andela, G., 'Nagele. Lusthof voor het nieuwe bouwen', *Futura* 17 (1982) 6, pp. 2-23.
- Andela, G., *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend architect*, Rotterdam 2011.
- Anoniem, 'Conclusies vierde congres', *de 8 en Opbouw* 6 (1935) 10/11, pp. 110-118.
- Anoniem, 'Nagele! – het dorp dat geboren staat te worden. Velen weten niet of zij de bouwwijze moeten toejuichen of afkeuren', *Friese Koerier* 14 maart 1956.
- Anoniem, 'Dorpen op glasharde basis. Emmeloord en Nagele maken een reisje naar Moskou', *Leeuwarder Courant* 4 februari 1958.
- Anoniem, 'Nagele – laatste dorp in de NOP – in elk geval anders dan anders. Compleet met soort Eiffeltoren en ware doolhof van hofjes', *Friese Koerier* 22 maart 1958.
- Anoniem, 'Bouwcentrum toont inzending Nederland expositie Parijs', *Het Vrije Volk* 20 juli 1962.
- Anoniem, 'R.k. Isidoruskerk te Nagele (N.O. polder)', *Katholiek Bouwblad* 31 (1964) 21, pp. 490-493.
- Anoniem, 'Nagele bezorgd over haar leefbaarheid', *Friese Koerier* 18 februari 1965.
- Anoniem, 'Nagele krijgt wijk-sporthal', *Friese Koerier* 20 november 1965.
- Anoniem, 'Raad NOP knaagt aan fundament Europees 'kunstwerk'. Nederlands platste dorp krijgt toch scheve daken', *Leeuwarder Courant* 24 april 1987.
- Anoniem, 'Punttaken in Nagele', *De Woonkrant/De Telegraaf*, 14 maart 1990.
- Anoniem, 'Nagele is en blijft een dorp met platte daken', *Leeuwarder Courant* 25 juli 1991.
- Anoniem, 'Laboz. Nagele wordt anders: behoud door ontwikkeling', *Nederland wordt anders. Het Onderzoekslab: verkenningen naar een ander Nederland, magazine #1*, februari 2010, pp. 12-17.
- ARCADIS, *Exploitatie en organisatie Ontwikkelperspectief Nagele*, 18 december 2012.
- Bakema, J.B., *Van stoel tot stad. Een verhaal over mensen en ruimte*, televisielecturen in de reeks 'Van Stoel tot Stad' 1962-1963, Zeist/Antwerpen 1964.
- Blankesteijn, H.R. en W.G. Overbosch, *Een hut om in te schuilen. Kerken van nu en morgen*, Baarn 1964.
- Blom, A. (red.), *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam 2013.
- Blom, A. en J. van Geest, 'Nagele, modern dorp in de Noordoostpolder', *Vitruvius* 4 (2011) 14, pp. 34-38.
- Blom, A., B. Jansen en M. van der Heiden, *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, Zeist 2004.
- Boer, N.A. de, 'Vormgeving van nieuwe dorpen', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 44 (1963) 4, pp. 84-87.
- Bouma, T. en L. van Meijel, *Zuiderwinkels Nagele. Ontwikkelvoorstel & Ontwikkelstrategie*, Delft juni 2014.
- Broek, J.H. van den, en B.J. Bakema, 'Gereformeerde kerk te Nagele', *Bouwkundig Weekblad* 79 (1961) 24, pp. 476-483.
- Bruin, W., 'Over de dorpen van de Noordoostpolder', *Forum* 10 (1955) 1-2, pp. 23-27.
- Buro Mien Ruys en BASTA Urbanism, *Groenstructuurplan Nagele*, maart 2012.
- Camp, D. en M. Kamphuis, *Architectuur en stedebouw in Flevoland. Urk 1850-1940. Noordoostpolder 1942-1962*, Zwolle 1992.
- Colenbrander, B., *Frans van Gool. Leven en werk*, Rotterdam 2005.
- Constandse, A.K., 'Het dorp met de glamour', *Bouw* (1964) 33, pp. 1134-1139.
- Dalen, L. van, L. Wolfert en A. Friedrichs, *Kleuronderzoek Zuiderwinkels Nagele*, Maastricht november 2014.
- "de 8", 'WAT IS DE 8?', *110* (1927), p. 126.
- Dettingmeijer, R., 'De kerk uit het midden: van godshuis tot 'een ander huis'. Het belang van de kerken in de Wederopbouw', *KNOB Bulletin* 101 (2002) 1, pp. 1-15.
- Dunnebieer, J., 'Café-restaurant te Nagele', *Bouw* (1964) 33, pp. 1140-1141.

- Engel, H., 'Het verlangen naar stijl. Tussen biologie van een rechthoek en geometrie van een kreeft', *Oase* (1990) 26/27, pp. 26-45.
- Es, E. van (red.), *Atlas of the functional city. CIAM 4 and comparative urban analysis*, Bussum 2014.
- Evenhuis, A., 'Alsnog museum voor 40-jarige Nagele', *Trouw* 15 mei 1998.
- Eyck, A. van, 'Scholen te Nagele (N.O.P.)', *Forum* 12 (1957) 8, pp. 242-248.
- Fischer, S., *Kleuronderzoek voormalige Titus Brandsmaschool Ring 1, Nagele*, 9 oktober 2014.
- Frank, C.J. en G. Korenberg, *De voormalige Titus Brandsmaschool Ring 1 in Nagele. Bouw- en kleurhistorische analyse en waardebeoordeling*, Monumenten Advies Bureau (MAB) Nijmegen oktober 2013.
- Frank, C.J. en M. Lemmens, *De rijtjeswoningen van Stam en Van Bodegraven. Bouwhistorische en kleurhistorische verkenning en waardering. Complex Koolzaadhof in Nagele, gemeente Noordoostpolder*, Monumenten Advies Bureau (MAB) Nijmegen augustus 2015.
- Gasteren, L. van, *Een nieuw dorp op nieuw land*, documentaire 1960.
- Gasteren, L. van, *Terug naar Nagele*, documentaire 2011.
- Gemeente Noordoostpolder, *Ontwikkelperspectief Nagele*, juli 2012.
- Gemeente Noordoostpolder, *Beeldkwaliteitsplan Nagele*, 1 april 2015.
- Giedion, S., *A decade of new architecture/Dix ans d'architecture contemporaine*, Zürich 1951.
- Godefroy, J., *Enkele arbeidsproblemen van de Wieringermeer*, Alphen aan de Rijn 1941.
- Hautus, J., *Bouw- en architectuurhistorisch onderzoek 32 woningen aan de Karwijhof in Nagele*, 6 november 2013.
- Hemel, Z., 'De stedenbouwkundige detaillering van Emmen', *Futura* 17 (1982) 4, p. 12.
- Hemel, Z. en V. van Rossem, *Nagele. Een collectief ontwerp*, Amsterdam 1984.
- Huisman, G., en V. Meerdink, *Een toekomst voor (wand)kunst in Nagele, omgaan met kunst in een Wederopbouwgebied*, Uitvoeringslab Nagele/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed november 2016.
- Ibelings, H. (red.), *Van den Broek en Bakema 1948-1988. Architectuur en stedenbouw. De functie van de vorm*, uitgave bij tent. Rotterdam (Nederlands Architectuurinstituut) 2000.
- KAW architecten en adviseurs, *Dorpsvisie Nagele*, maart 2012.
- KEI kenniscentrum stedelijke vernieuwing, *E01 stedelijke vernieuwing op uitnodiging*, Rotterdam maart 2012.
- Kloos, J.P., *Architectuur, een gewetenszaak. Een pleidooi in woord en beeld van J.P. Kloos*, Den Haag 1985.
- Kuilen, W. van de, 'Kerken te Nagele (N.O.P.)', in: *Bouwkundig Weekblad* 81 (1963) 22, pp. 414-419.
- Kuiper, J.A., *Visueel en dynamisch. De stedenbouw van Granpré Molière en Verhagen 1915-1950*, Delft 1991.
- Kuipers, M. (red.), *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle 2002.
- Kuper, M. en I. van Zijl, *Gerrit Th. Rietveld 1888-1984. The Complete Works*, Utrecht 1992.
- Lange, E. de, *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1945*, Rotterdam 1995.
- Ligtelijn, V., *Aldo van Eyck. Werken*, Bussum 1999.
- Marsman, J., *Tien jaar Noordoostpolder in beeld*, Zaltbommel (1974) 2009.
- Mecanoo architecten, *Een nieuw portaal. Stedenbouwkundig ontwerp kerngebied Nagele*, 16 april 2014.
- Merkelbach, B., 'Verkaveling van woonwijken', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* (1931), pp. 31-40.
- Merkelbach, B., en W. van Tijen, 'Verkaveling van woonwijken II', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* (1931), pp. 80-85.
- Meijel, L. van en T. Bouma, *Nagele Zuiderwinkels. Bouwhistorisch onderzoek*, Nijmegen 2014.

- Ministerie van Infrastructuur en Milieu, *35 icons of Dutch spacial planning/35 iconen van de ruimtelijke ordening in Nederland*, september 2012.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Kiezen voor karakter. Visie Erfgoed en Ruimte*, 15 juni 2011.
- Ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, en Verkeer en Waterstaat, *Nota Belvedere*, Den Haag 1999.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*, Den Haag 2010.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening*, Den Haag 1988.
- Mumford, E., *The CIAM Discourse on Urbanism 1928-1960*, Cambridge 2000.
- Niegeman, J. (red.), *Ik kan wonen. Geïllustreerd handboek voor allen, die hun huis goed willen inrichten en bewonen*, Leiden 1960.
- NIROV/Werkgroep Monumentenzorg, *Zorgen om monumenten*, Den Haag 1981.
- Ontwerplab Nagele, *Dorpsweide*, 30 juni 2010.
- Ontwerplab Nagele, *Gerstehof+Lucernehof*, 30 juni 2010.
- Ontwerplab Nagele, *Het Nieuwe Nagele*, 30 juni 2010.
- Ontwerplab Nagele, *Karwijhof*, 30 juni 2010.
- Ontwerplab Nagele, *Koolzaadhof*, 30 juni 2010.
- Ontwerplab Nagele, *Park Nagele*, 30 juni 2010.
- Ontwerplab Nagele, *Spelregels voor Het Nieuwe Nagele*, 30 juni 2010.
- Ontwerplab Nagele, *Vlashof+Klaverhof*, 30 juni 2010.
- Onderzoekslab Nagele, *Handboek Nagele. Visie op een modernistisch dorp in de polder*, januari 2010.
- Onderzoekslab Nagele, *Werkboek Nagele. Projecten en uitwerkingen voor een modernistisch dorp in de polder*, januari 2010.
- Oosterbaan, W., *Nagele (revisited). Een modernistisch dorp in de polder*, Rotterdam 2006.
- Overbosch, W.G., 'Over de Hervormde Kerk te Nagele', radiotoespraak I.K.O.R. op 21 januari 1962, in: *Mededelingen G. van der Leeuw-stichting* (1961) 21, pp. 908-915.
- Prins, L., A.C. Habets en P.J. Timmer, *Bekende gezichten, gemengde gevoelens*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort 2014.
- Rebel, B., *Het nieuwe bouwen. Het functionalisme in Nederland 1918-1945*, proefschrift Universiteit Utrecht, 20 mei 1983.
- Rebel, B., I. van 't Klooster, M. Kloos e.a., *Ben Merkelbach. Architect en stadsbouwmeester*, Amsterdam 1994.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening*, Amersfoort 2013.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Eigenheid en verscheidenheid, een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardstelling van het materiële erfgoed*, Amersfoort, juni 2014.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Gebiedsdocument Wederopbouwgebied Nagele*, Amersfoort 2016.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Zonne-energie verkenning Wederopbouwgebied Nagele*, verslag brainstorm 18 april 2016, Amersfoort 2016.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst (1850-1940)*, Zeist 1991.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten*, Den Haag 1982.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Monumentenbreed bekeken*, par. 3.2 Planologische monumentenzorg, Zeist 1995.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Stedenbouwkundige ontwikkelingen 1850-1940*, Zeist 1987.
- C.D. Saal, 'Bouwen en wonen als sociaal-culturele opgave', *Historisch Tijdschrift Groniek* (1981) 5, pp. 59-72.
- Saal, C.D., 'Een bijzonder dorp, dat is het en dat blijft het.'

- De glamour van Nagele (NOP) opnieuw beschouwd', in: W.F. Heinemeijer, H.J. Heeren, C.D. Saal e.a. (red.), *50 jaar actief achter de Afsluitdijk*, Amsterdam 1986.
- Saal, C.D., M.P. Pushpa, F. Oremus e.a., Gerard Schouten. *Over bouwen gesproken. Ruimte naar menselijke maat. Een onbevangen visie op bouwen*, Amsterdam 1982.
- Sert, J.L., *Can Our Cities Survive? An ABC of urban problems, their analyses, their solutions based on the proposals formulated by the C.I.A.M.*, Cambridge/Londen 1942.
- Sitte, C., *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen. Ein Beitrag zur Lösung moderner Fragen der Architektur und monumentalen Plastik unter besonderer Beziehung auf Wien*, Wenen 1889.
- Somer, K., *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960*, Rotterdam/Den Haag 2007.
- Steensma, R. en C.A. van Swigchem (red.), *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, Kampen 1986.
- Stenvert, R. en C. Kolman, *Monumenten in Nederland. Flevoland*, Zeist 2006.
- Strauven, F., *Aldo van Eyck. The Shape of Relativity*, Amsterdam 1998.
- Strauven, F., *Aldo van Eyck – Shaping the New Reality from the In-between to the Aesthetics of Number*, lezing 24 mei 2007, CCA Mellon Lectures.
- Stuvel, H.J., *Bouwen op nieuwe bodem*, Assen 1967.
- Tienstra, N., T. Ekamper, S. van Assen e.a., *De Noordoostpolder-dorpen. DNA van een dorp als bouwsteen voor de toekomst*. 1, Olst 2010.
- Veen, H. ter, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Proeve eener sociaal-geographische monografie*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 1925.
- Veen, A. van, *Nagele*, Amsterdam 1988.
- Vereeniging Architectenkern "de 8" en Vereeniging "Opbouw", *De organische woonwijk in open bebouwing*, Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw XXXV 1932.
- Vereeniging Dorpsbelang, *10 jaar Nagele 1956-1966*, Emmeloord 1966.
- Vriend, E., *Het nieuwe land. Het verhaal van een polder die perfect moest zijn*, Amsterdam 2012.
- Vries-Oosterveen, A. de, *Beschermde stads- en dorpsgezichten. Analyse van de toelichtingen*, Stage-onderzoek Erfgoedstudies VU Amsterdam, voorjaar 2011.
- Wagenaar, C., 'Stedenbouw 1924-2009. Vijfentachtig jaar het vak van de toekomst', in: J. Kadijk, *Morgen/Tomorrow – Dag van de ruimte*, bijzondere publicatie ter gelegenheid van het gelijknamige congres, Rotterdam 2009, pp. 4-15.
- Wagt, W. de, *Piet Elling (1897-1962). Een samenstemmende eenheid*, Bussum 2008.
- Wal, C. van der, *In praise of common sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders*, Rotterdam 1997.
- De werkgroep uit de Vereeniging "de 8", 'Een plan voor het dorp Nagele', *Forum 7* (1952) 6/7, pp. 172-178.
- Woensel, J.T.W.H. van, *Kerkopbouw en kerkbouw in de IJsselmeerpolders*, Lelystad 1996.
- Woensel, J.T.W.H. van, *Nieuwe dorpen op nieuw land. Inrichting van de dorpen in de Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland*, Lelystad 1999.
- Woud, A. van der, *Het Nieuwe Bouwen Internationaal/ International. CIAM. Volkshuisvesting. Stedebouw/Housing. Town Planning*, Delft/Otterlo 1983.
- Zijl, I. van, *Gerrit Rietveld*, Londen/New York 2010.
- Zwikstra, W., *Nagele. Een cultuurhistorische wandeling*, Utrecht 2015.

Internet

Boon, A.M., R. van Hout, A. van der Wel e.a., Voorwoord bij Archief R. Romke de Vries in Het Nieuwe Instituut, <http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/adf70f8e-2add-51ed-b64a-89c494dfb9bc> (5 oktober 2016).

Haan, H. de, 'Schokkererf Nagele nog voor de zomer plat', <http://www.denoordoostpolder.nl/nieuws/54367/schokkererf-nagele-voor-de-zomer-nog-plat/> (20 oktober 2016).

HenningMade, Nieuwsbericht over opdracht Rietveldwoningen Nagele, <http://henningmade.nl/Rietveld%20Nagele> (21 mei 2015).

Leven in het vierkant, www.leveninhetvierkant.com.

Museum Nagele, 'Begraafplaats en berceau Nagele', http://www.museumnagele.nl/images/documenten/2012/Berceaufolder_defLRes.pdf (21 mei 2015).

Selles, A., 'Nagele 50 jaar', <https://nopnieuws.wordpress.com/2006/04/12/nagele-50-jaar/> (11 oktober 2016).

Team X, 'Doorn manifest', www.team10online.org/team10/text/doorn-manifesto.htm (26 mei 2015).

Timmerfabriek De Jong, Nieuwsbericht over renovatie Rietveldwoningen Nagele, http://www.timmerfabriekdejong.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=171:nagele-20-rietveldwoningen&catid=35:renovaties-een-selectie&Itemid=187 (1 april 2015).

Bijlage I Stedenbouwkundige structuur van Nagele

Willemijn Zwikstra

Nagele ligt in het zuiden van de Noordoostpolder, tussen Urk en Schokland. Het dorp heeft een rechthoekige vorm en wordt in het midden doorsneden door de Nagelertocht. Westelijk langs het dorp loopt de Ploegstraat die overgaat in de Akkerstraat. Dit is de N716, de doorgaande weg naar Emmeloord. Nagele wordt omringd door een groensingel, een strook bos van hoge bomen en grove heesters, die het dorp beschermt tegen de wind. De beplanting is hoog en dicht waardoor het dorp een op zichzelf staande ruimte in de polder is. In het bos zijn wandelpaden, zodat het als recreatiegebied bruikbaar is. Het hart van het dorp is de centrale ruimte van 200x440 meter. Deze ruimte fungeert als gemeenschapspark en huisvest de maatschappelijke voorzieningen: de kerken, de scholen en een multifunctioneel centrum met sportzaal. De gebouwen liggen als eilandjes aan de randen van de centrale ruimte: de protestants-christelijke basisschool De Klimop in de noordoostelijke hoek, de van oorsprong hervormde kerk en de voormalige

gereformeerde kerk vrijgemaakt in de zuidoostelijke hoek, de vroegere rooms-katholieke school en Museum Nagele – vroeger de rooms-katholieke Sint Isidoruskerk – in de zuidwestelijke hoek en de oorspronkelijk gereformeerde kerk en de voormalige openbare school in de noordwestelijke hoek. Het multifunctionele centrum ‘Rietveld’ staat in het midden. Op de centrale ruimte staan verschillende boomgroepen, voornamelijk rond de gebouwen. Westelijk langs de kromming van de Nagelertocht staat een blok bomen in enkele rijen opgesteld. Aan de oostkant van het kanaal staat een rij bomen langs de rand van de centrale ruimte. Deze rij loopt door buiten de centrale ruimte, langs de loop van de Nagelertocht het dorp uit. Ook aan de westrand van de centrale ruimte staan bomen, hier in een dubbele rij. Tussen het gras op de ruimte zijn wandelpaden. Rondom de centrale ruimte is een ringweg die toegang geeft tot de zeven woonhoven noordelijk, oostelijk en westelijk daarvan, en tot het winkelgebied ten zuiden van de centrale ruimte.

Het concept van ‘een ruimte in een ruimte’ komt terug op verschillende schaalniveaus (Beeldkwaliteitsplan Nagele).

Ruimtelijke grammatica

Een ruimte in de ruimte
Het uitgangspunt was om geen historisch gegroeid dorp te imiteren. Het aanleggen van traditionele dorpen zou voorbijgaan aan de realiteit van de moderne samenleving, zeker in een verstrekt, urban en kunstmatige omgeving als de polder. Om die reden werd gekozen voor de ligging naast het kruispunt van wegen en voor gelijkwaardige relatie tussen alle woningen en het centrum door deze te situeren rond één centrale ruimte, een ruimte in de ruimte... In Nagele is een totaalbeeld gecomponeerd, een schiefsheid waar groei en bewegelijkheid geen rol zouden spelen. De rechtlijnigheid en de zuivere maatverhoudingen, die het ontwerp kenmerken, komen rechtstreeks uit het gedachtegoed van De Stijl.

Dit principe van ‘een ruimte in de ruimte’ is op verschillende schaalniveaus herkenbaar aanwezig in verschillende gedaantes:

Schaal: woning
Mooi van binnen is dit klein dorp buiten beschouwing legende het is.

Schaal: dorp
Woonruim omvat ook open middenruimte met openbare gebouwen.

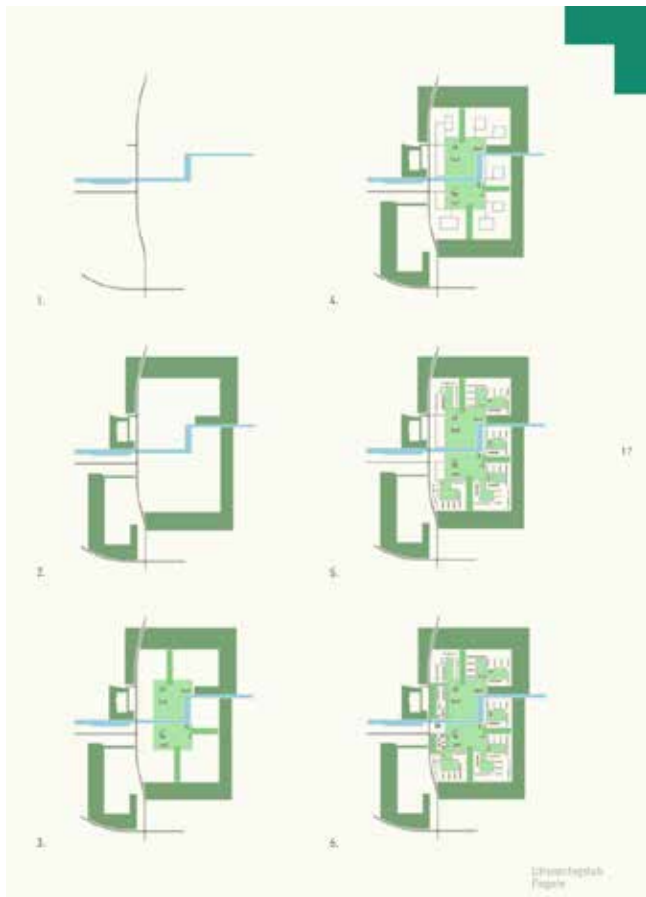
Schaal: cluster
Het met woonstukken rondom van groen veld.

Schaal: cluster
Zelfstandige, cruciforme woonst. mini-lytbaar, ontwerp van bureau Van der Kruijk & Bakema.

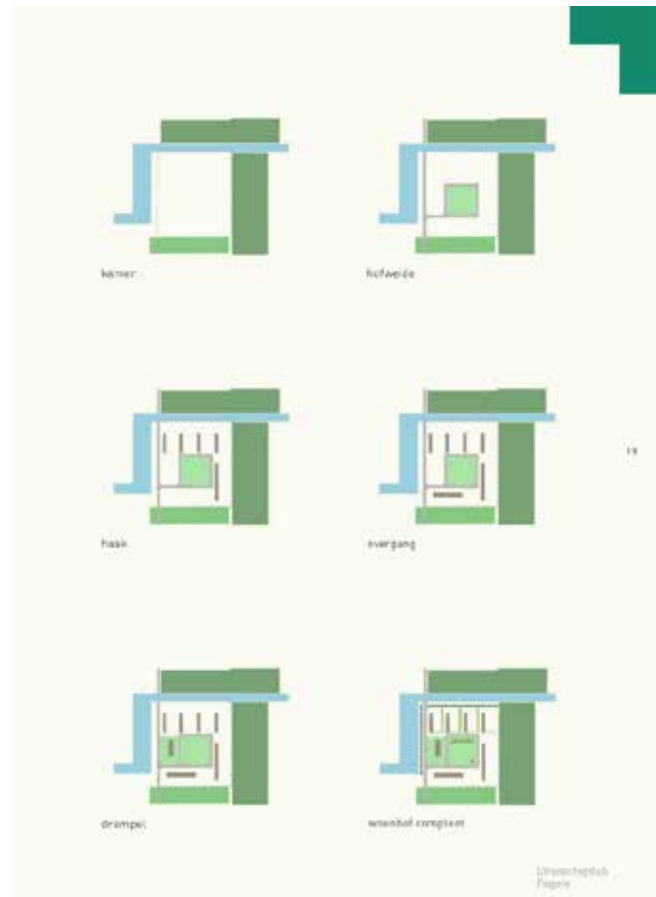
Schaal: gebouw
Woningwoning met patio naar ontwerp van architect Ronke de Vries en bureau Van der Kruijk & Bakema.

Schaal: gebouw
Entreehof schied naar ontwerp van architect Kees van Eijk.

Schaal: gebouw
Entreehof kerk naar ontwerp van architect Jaap Bakema.

De stedenbouwkundige opbouw op dorpsniveau zoals geanalyseerd tijdens het Ontwerplab en opgenomen in het Beeldkwaliteitsplan: 1. Ligging en poldervaart, 2. Windsingel, 3. Vizieren en middenterrein, 4. Ring en lussen, 5. Woonhoven, 6. Winkelzone.

De opzet van een woonhof zoals geanalyseerd tijdens het Ontwerplab en opgenomen in het Beeldkwaliteitsplan.

De woonhoven weerspiegelen de basisstructuur van het dorp. De rijtjes huizen hierin zijn gegroepeerd rondom een centrale ruimte omringd door een ringweg. De woningen in zes hoven zijn haakvormig verkaveld: lange rijen woningen staan aan het middenterrein, kortere rijtjes dwars op de centrale ruimte van de woonhoven. In de zevende hof, de Tarwehof, staan bungalows en twee-onder-een-dakwoningen. De centrale ruimte van de woonhoven is begroeid met gras. De beplanting daarop varieert. In de meeste hoven staat aan één rand een rij bomen omringd door struiken. Verder staan er verspreid over het gras, in groepjes of vrijstaand, nog meer bomen. De rijtjes huizen zijn van elkaar gescheiden door groenstroken met gras en bomen.

Op drie plekken zijn tussen de woonhoven vizieren; langwerpige brede boomblokken. De vizieren scheiden de woonhoven van elkaar. Ook verbinden ze de groensingel met de centrale ruimte. Alle woonhoven hebben aan één kant of aan twee zijden de groensingel

als decor. Het vizier is de tweede of derde groene wand in de woonhoven.

Het winkelgebied ten westen van de centrale ruimte was aanvankelijk in tweeën verdeeld. De Noorderwinkels en Zuiderwinkels waren gescheiden door het toegangsplein tot Nagele. Aan weerszijden van het plein stonden de winkelwoningen opgesteld in een dambordpatroon aan beide zijden van een voetgangersstraat. Een deel van de voor de Noorderwinkels gereserveerde ruimte is echter bebouwd met woningen. De twee wel gerealiseerde Noorderwinkels worden gesloopt, waarna woningbouw zal plaatsvinden. Aan weerszijden van de Zuiderwinkels zijn boomblokken. Het gebied van de Noorderwinkels is volledig omgeven door boomblokken.

Aan de zuidzijde van Nagele is de nieuwbouwwijk uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Een groot deel van de oorspronkelijke zuidzijde van de groensingel werd voor deze uitbreiding gekapt. De groensingel werd vervolgens uitgebreid, zodat de twee nieuwste

Mien Ruys ontwierp de begraafplaats. De rijen graven zijn door heesterhagen van elkaar gescheiden.

De woonhoven weerspiegelen de basisstructuur van het dorp. De woningen zijn gegroepeerd rondom een groen middenterrein met daaromheen een ringweg.

woonhoven binnen de groensingel liggen. Ook deze nieuwere woonhoven hebben een centrale ruimte met een ringweg rondom, maar die is bijna geheel bebouwd. Op en rondom de centrale ruimten staan voornamelijk bungalows, enkele twee-onder-dak-woningen en een paar rijtjes woningen. Door het vizier tussen de Karwijhof en de Koolzaadhof is een weg van de ringweg rondom de centrale ruimte van het dorp naar de nieuwbouwwijk. Tussen beide woonhoven is een uitloper van de groensingel, die dezelfde scheidende functie heeft als de viziëren in het oude deel van het dorp. Ten zuiden van de Akkerstraat is de begraafplaats van Nagele. Het rechthoekige kerkhof is toegankelijk via een

berceau dat het openbare deel en het rooms-katholieke deel van elkaar scheidt. De grafvelden op het openbare deel liggen rondom een rechthoekige strook met twee rijen bomen met aan beide zijden perken met struiken. De rijen graven zijn door heesterhagen van elkaar gescheiden.

Zuidelijk van de Ploegstraat zijn de sportvelden. Zowel de begraafplaats als de sportvelden liggen binnen de groensingel. Het industrieterrein ligt daar tussen aan de Nagelertocht. Aanvankelijk waren er enkel wat bedrijven langs de Eggestraat. In de loop van de tijd is het industrieterrein uitgebreid op de grond tussen de Eggestraat en de Domineesweg.

Bijlage II Architectuur in Nagele

Willemijn Zwikstra

Woningen

De **Karwijhof** (1958) werd ontworpen door Lotte Stam-Beese (1903-1988) en Ernest Groosman (1917-1999). De hof bestaat uit rijtjes van tweelaagse twee-onder-een-dakwoningen: drie korte rijen van zes woningen en een langere rij van veertien woningen. De woningen zijn met elkaar verbonden door een laagbouw met ingangsportaal en oorspronkelijk ook een kolenhok, en daar achter de schuur. De gevels hebben een heldere indeling. Ze bestaan grotendeels uit raampartijen met een strook ramen en een borstwering, oorspronkelijk van procelplaten, op zowel de begane grond als de verdieping.

Op de begane grond was de woonkamer aan de voorkant en waren keuken en bijkeuken aan de achterzijde.

De keuken was door een glaswand van de woonkamer gescheiden. De keuken had een provisiekast, de bijkeuken een vuilewaskist en een lavet. De bijkeuken kwam uit op een betegeld plaatsje waar de was kon worden gedaan. In de hal is een toilet.

De verdieping had drie slaapkamers en een waskamer; een ruimte met wastafel. De vloeren werden gemaakt met een nieuwe techniek. Het Cusvellersysteem heeft ribbenvloeren van geprefabriceerde betonliggers, opgevuld met wapening en gestort beton.

In de loop van de tijd zijn uit de meeste woningen de glaswanden verwijderd. Op de bovenverdieping is een badkamer gemaakt. De vuilewaskisten en bijna alle lavetten zijn verdwenen. Aan de buitenkant zijn de witte procelplaten vervangen door ander materiaal. De daklijst, die aanvankelijk een lichte kleur had, is rood geverfd. Desondanks is de Karwijhof de nog meest gave woonhof in Nagele. Dit was één van de redenen voor aanwijzing tot gemeentelijk monument in januari 2014.

De **Koolzaadhof** (1956) werd gebouwd naar ontwerp van Mart Stam (1899-1986) en Wim van Bodegraven (1903-1992). Zij tekenden drie korte rijtjes met zes woningen en een lange rij met vijftien woningen. Deze huizen hebben een toegangsportaal dat dwars op de eigenlijke woning staat. Dit portaal had links een glazen pui van draadglas en rechts een deur en een groot raam. De achtergevel en bovenzijde van de voorgevel bestonden uit een doorlopende strook ramen boven een borstwering van witte asbestcementen platen. Boven het portaal aan de voorzijde had de gevel een strook bovenlichten om de ruimten daarachter van licht te voorzien. Het ingangsportaal bood van links naar rechts toegang tot respectievelijk de keuken, het toilet, het trappenhuis en de woonkamer. Hiermee braken de architecten met de traditie van een interne hal van waaruit de diverse vertrekken bereikbaar zijn. Ook de situering van de keuken aan de voorzijde van het huis is opvallend in die tijd. Dit werd pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw

gebruikelijk. Achter de keuken lag een bijkeuken. Boven waren vier slaapkamers en een douche gegroepeerd rondom een halletje. Ook bij deze huizen zijn de vloeren van het Cusvellersysteem. Inmiddels zijn de gevels gewijzigd. Een deel van de ramen op de bovenverdiepingen is dichtgezet en de asbestcementen platen zijn vervangen door ander materiaal in verschillende kleuren. De draadglazen pui is verwisseld voor een wand met rabatdelen en een klein kozijn. Het ingangsportaal heeft een nieuw dak gekregen, waardoor de bovenlichten konden worden verwijderd. Gerrit (1888-1964) en Jan (1919-1986) Rietveld waren de ontwerpers van de **Klaverhof** (1956) en de **Vlashof** (1956). In de Klaverhof kwamen drie rijtjes van zes en een rij van tien woningen. De Vlashof heeft vier rijtjes van zes en een rij van twaalf woningen. Aan de kopse kant hebben de rijtjes een eenlaagse uitbouw. De gevels hebben een verticale belijning met per woning tussen drie stroken baksteen rechts een smalle strook met voordeur, borstwering en raam, en links een brede strook met twee raampartijen gescheiden door een borstwering. De twee buitenste smalle stroken baksteen van iedere woning raken elkaar en vormen samen een brede strook. De gevels hadden een eigen kleurschema. De brede strook baksteen heeft een gele kleur, de smalle strook een lichtrode kleur en de plint onder de raampartij op de begane grond een donkerrode kleur. De borstweringen waren van draadglas met daar achter gekleurde panelen; lichtgeel in de voorgevel en blauw in de achtergevel. De deur en de kozijnen in de voorgevel waren wit, die van de achtergevel donkergrijs/zwart. Links aan de voorkant van het huis is de woonkamer. Aan de achterzijde van het huis waren de keuken en de bijkeuken. Rechts aan de voorzijde is de hal met trap. De verdieping had vier slaapkamers en een badkamer met wastafel, douche en toilet. Op de verdieping was ook een strook met inbouwkasten die vanuit twee slaapkamers en de overloop toegankelijk waren. Vanaf eind jaren twintig van de vorige eeuw had Gerrit Rietveld grote interesse voor prefabricatie. In 1929 ontwikkelde hij daarvoor het idee van een woningkern die alle noodzakelijk elementen van een huis, zoals de hal, de trap, de badkamer en de wc, bevat. Als zo'n woningkern kon worden geprefabriceerd, dan konden alle andere elementen van het huis daaromheen worden gebouwd. De woningkern is nooit uitgevoerd, maar in Nagele zijn de onderdelen daarvan wel in één hoek van het huis gegroepeerd: achter de hal is de trap en boven de hal was de badkamer met wastafel, douche en toilet. In 1977 werden de Rietveldwoningen gerenoveerd. De berging achter het huis werd uitgebouwd en de keuken en de bijkeuken kwamen op de plaats daarvan. Zo werden woonkamer en gang verlengd en kwam een

ontwerper

■ Bakema, J. en Romke de Vries, R.	■ Ritveld, G. en Ritveld, J.
■ Broek, J. van den en Bakema, J.	■ Schouen, G. en Jonge, G. de
■ Broers, H.F.J.	■ Stern, M. en Bodegraven, W.
■ Dunneker, J.	■ Stam-Beese, L. en Groosman, E.
■ Egteren, J. van	■ Taen, T. en Nix, T.
■ Eijck, A. van en Ginkel, D. van	■ Wieringa, G. en W.
■ Geol, F. van en Niegeman, J.	
■ Groosman, E.	■ Ruys, M.
■ Groot, O. de	■ Ruys, M. en Boer, W.
■ k4 architecten	■ Kelder, P.
■ Kullen, W. van de	■ onbekend
■ Niegeman, J.	

Deze ontwerpers zijn actief geweest bij de realisatie van gebouwen of het groen. De kaart maakt onderdeel uit van een GIS-bestand met daarin verder ook informatie over functies, bouwperiodes en de cultuurhistorische waardering (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian).

De naar achter geplaatste raampartijen en de carport waren vernieuwende elementen in de huizen van Atelier voor Architectuur Schouten en De Jonge.

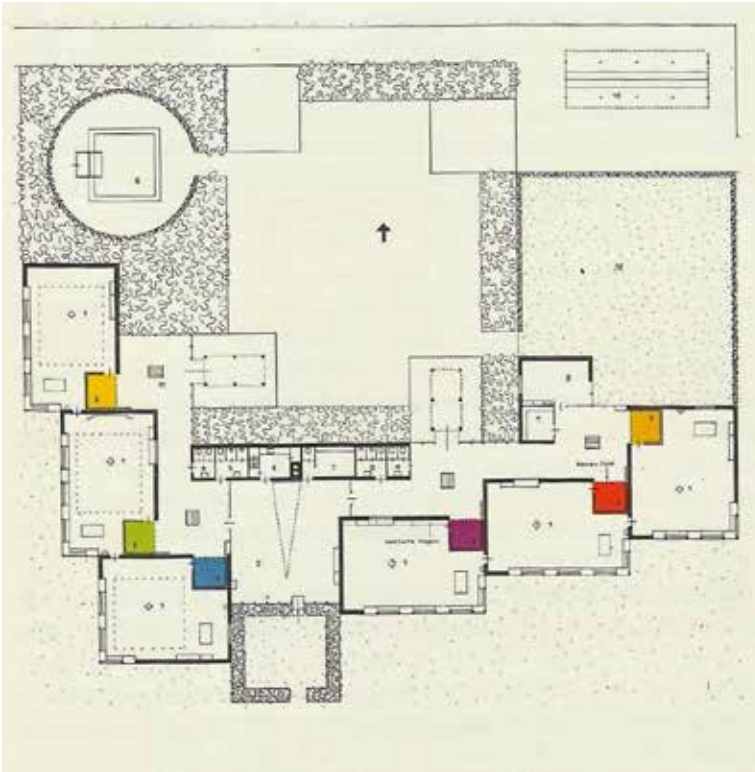
extra toilet op de begane grond. De deuren en raampartijen werden vervangen. De huizen kregen kunststof kozijnen met een andere indeling. De borstweringen werden vervangen door Trespaplaten in verschillende kleuren. In 2012 zijn de woningen in bezit van woningcorporatie Mercatus opnieuw gerenoveerd. Hierbij zijn de gevels in de oorspronkelijke sfeer teruggebracht.

In de **Lucernehof**, de **Gerstehof**, de **Klaverhof** en de **Vlashof** staan woningen gebouwd volgens het VANEG-systeem (Lucernehof en Gerstehof, 1967 en Klaverhof en Vlashof, 1972). Dit werd ontwikkeld door Van Egteren Industriële Constructiebeton Maatschappij in Hasselt. De wanden en vloeren zijn van geprefabriceerd beton en de langshevels waren van geprefabriceerde houten puien in houtkleur, grijs en blauw. De begane grond bestond links uit een woonkamer in twee delen; een voor- en een achterkamer. Rechts is de hal met toilet en daarachter de keuken. Op de verdieping zijn drie slaapkamers, een badkamer en een toilet. In de huidige woningen zijn de voor- en achterkamer samengetrokken. De gevels kregen in de loop van de tijd nieuwe rabatdelen in verschillende kleuren. De **Tarwehof** bestaat uit door particulieren gebouwde bungalows en twee-onder-een-dakwoningen van Atelier voor Architectuur Schouten en De Jonge. Gerard Schouten (1924-2000) had al in 1959 een modelwoning ontworpen voor de E.E.G.-prijsvraag voor seriebouw. Dit concept werkte zijn bureau later uit met bouwmaatschappij Eurobouw b.v. uit Beltrum. Vanaf het begin van de jaren zeventig werden de

modelwoningen gebouwd in de Achterhoek, onder andere in Borculo, Groenlo, Lichtenvoorde en Ruurlo. In 1972-1973 werden ze ook in Nagele gebouwd in de Tarwehof, op het braakliggende terrein bij de Noorderwinkels en op de villastrook achter de Koolzaadhof. De raampartijen van de woningen zijn 1.2 meter naar achteren geplaatst. Hierdoor is op de begane grond een loggia en op de verdieping een balkon. Naast de woning is een garage met carport waaronder de voordeur is. De muren zijn van lichte baksteen. De daklijst en het houtwerk zijn zwart geschilderd. Ook binnen waren de deuren en de kozijnen zwart. Hiermee wilden de architecten bewust een neutraal beeld scheppen, zodat de bewoners in de verdere inrichting alle kleuren konden gebruiken, die ze maar wilden.¹¹⁹ Op de begane grond vormen keuken en woonkamer samen een L-vorm. In de keuken is een deur naar de garage. De toiletten op de begane grond en de verdieping liggen direct boven elkaar. De trap loopt om deze toiletgroep heen en heeft een bordes tussen de begane grond en de verdieping. Daaronder is de kelderkast.

De notabelenwoningen aan **Ring 98-112** (1958) waren ontworpen door Frans van Gool (1922-2015) en Johan Niegeman (1902-1977). Ze hebben een breedtemaat die groter is dan de bouwvoorschriften officieel toelieten. Volgens Van Gool was dit mogelijk omdat deze in Nagele

¹¹⁹ C.D. Saal, M.P. Pushpa, F. Oremus e.a., *Gerard Schouten. Over bouwen gesproken. Ruimte naar menselijke maat. Een onbevangen visie op bouwen*, Amsterdam 1982, pp. 32-33.

Dit concept van zes geschakelde klaslokalen rondom een gang vormde de basis voor de scholen in Nagele.

met een zekere vrijheid konden worden gevolgd.¹²⁰ De berging is aan de voorzijde van de huizen, deels op het terrein van de woning zelf en deels op dat van de buurman. De gevels hebben voor Nagelese begrippen kleine ramen. Aan de achterzijde, op het zuiden, is wel een glazen pui. De kozijnen en deuren waren wit geleverd, de daklijst had een lichte kleur. De woonkamer is in deze huizen aan de achterkant, wat in de jaren vijftig ongebruikelijk was. Aan de voorzijde is rechts de entree met toilet en links de keuken. Boven zijn vier slaapkamers en een douche.

Ook voor deze woningen werden vernieuwende materialen gebruikt, zoals het draadglas voor de ramen in de berging en het raam naast de voordeur. De vloeren zijn van het Cusveller-systeem. De drie schoorstenen van het rijtje waren van eterniet. Douche en trappenhuis werden verlicht door een koepel van perspex. De ontwerpers hielden zich ook bezig met de ruimte om de woningen heen. In de achtertuin kwam een stalen pergola waaraan een zonnenscherm kon worden gehangen. De voorzijde en een deel van de tuin werden voorzien van basaldinetegels.

Inmiddels zijn de voordeuren vervangen en zijn de huizen in andere kleuren geschilderd. Het onderste deel van het houtwerk van de schuren is vervangen door Tresaplaten.

De basaldinetegels aan de voorzijde zijn bij sommige huizen vervangen door betonnen stoeptegels en bij andere door een tuin.

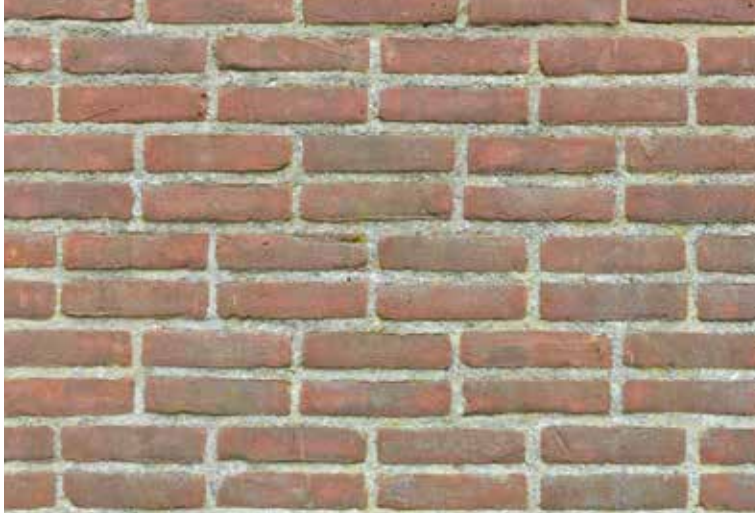
Van de villa's die tussen 1954 en 1968 in Nagele verrezen, is die op **Ploegstraat 15** het opmerkelijkst. Het Coevordense architecten- en ingenieursbureau G. & W. Wierenga leverde het ontwerp.¹²¹ Het huis staat dwars op de weg en heeft een flauw hellend dak. De linkerzijde van de achterkant van het huis is uitgespaard. Daar is beneden een terras en boven een balkon. Een betonnen pijler ondersteunt het dak. Deze villa is de eerste woning die in Nagele werd gebouwd. Het huis lag toen aan de rand van het dorp.

Scholen

De drie lagere scholen werden ontworpen door Aldo van Eyck (1918-1999) en Daniël van Ginkel (1920-2009). De scholen hadden een identiek concept dat uitging van zes geschakelde klaslokalen, in twee groepen van drie

121. In Camp/Kamphuis 1992, p. 76 en R. Stenvert en C. Kolman, *Monumenten in Nederland. Flevoland*, Zeist 2006, p. 69 wordt dit huis toegeschreven aan G.W.W. Wieringa. In mijn publicatie *Nagele. Een cultuurhistorische wandeling*, Utrecht 2015, p. 40 heb ik deze toeschrijving overgenomen. Uit tekeningen van dit huis in het Merkelbach Archief blijkt echter dat Architecten- en Ingenieursbureau G. & W. Wieringa het ontwierp. Archief B. Merkelbach, Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Stukken betreffende de werkgroep Nagele, 1947-1959, MERK 108. Met dank aan Jos Bosman van de TU Eindhoven voor zijn vraag over deze toeschrijving, en aan Ronald Stenvert voor zijn hulp bij het oplossen van deze kwestie.

120. B. Colenbrander, *Frans van Gool. Leven en werk*, Rotterdam 2005, p. 60.

De scholen van Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel hebben een opvallend metselverband. Steeds twee lagen zijn halfsteens boven elkaar geplaatst.

De claustrawand van de voormalig rooms-katholieke kerk bestaat uit opengewerkt beton en glas.

gerangschikt aan weerszijden van een vierkante ruimte voor handenarbeid en overblijven. Aan deze ruimte ligt een voorzieningstrook met toiletten, een magazijn en een keuken. Rechts en links hiervan zijn gangen met een toegang tot de school.

De lokalen stonden op een ongeverfde betonnen plint en hadden aan de bovenzijde een houten daklijst. Daartussen zijn grote raampartijen met afwisselend brede en smalle stroken glas. De brede stroken hadden een omlijsting van ongeverfd schokbeton. De kozijnen waren van staal. Interessant is het metselverband; halfsteens, waarbij steeds twee lagen boven elkaar zijn geplaatst in plaats van één.

De overblijfruimte is met puien van staal en glas afgescheiden van de gangen. Ieder lokaal heeft een uitgespaarde entree met een pui van hout en glas. Het houtwerk was per lokaal geschilderd in één van

de kleuren van het spectrum: rood, oranje, geel, groen, blauw en violet. Ieder lokaal had een houten kast.

De vloeren van de lokalen en de kamer van het schoolhoofd werden bekleed met het moderne materiaal Colyvinyl. De gangen en de overblijfruimte kregen een terrazzovloer. De vloeren zelf zijn van het Cusvillersysteem.

De ruimte rondom het gebouw en de school zelf vormden één geheel. In het ontwerp had de school aan de voorzijde een groot plein met links daarvan een schooltuin en een fietsenstalling, en rechts een zandbak. Zowel de twee toegangen tot het plein als de twee toegangen tot de school werden gemarkeerd door een betonnen baldakijn. Bij geen van de scholen werd echter, vanwege geldgebrek, het ontwerp voor de buitenruimte uitgevoerd. De scholen kregen wel een fietsenstalling en de architecten betaalden de betonnen baldakijnen bij

De door Frank Nix verbeelde Sint Isidorus van Madrid siert de wand naast de ingang van het huidige Museum Nagele.

de ingangen van de gebouwen zelf.¹²² In 2010 werden de drie scholen aangewezen als Rijksmonument. De protestants-christelijke school De Klimop (1958) op **Ring 11** werd opgeleverd met vier lokalen en één ingang.¹²³ Later werd een vijfde lokaal aangebouwd. In de jaren zestig werd de fietsenstalling uitgebreid. De daklijst en de kozijnen werden vervangen door kunststof. De betonnen omlijstingen werden rood geleverd. De baldakijn kreeg de kleuren geel, rood en blauw. De rooms-katholieke Titus Brandsmaschool (1957) op **Ring 1** kreeg vier lokalen. Inmiddels is de school herbestemd tot multifunctioneel gebouw. Het inwendige van het gebouw is daartoe in 2014-2015 omgevormd door 19 HET ATELIER architecten. Ook in dit gebouw zijn de daklijst en kozijnen vervangen door grijs kunststof. De plint is grijs met wit geleverd, de betonnen omlijstingen zijn nu wit. De binnenmuren waren al eerder wit gesausd. De openbare school De Ringloop (1957) op **Ring 17** werd wel met zes lokalen en twee ingangen uitgevoerd. Ook hier zijn in de loop van de tijd de daklijst en kozijnen vervangen door grijs kunststof. De plint en de betonnen omlijstingen hebben dezelfde kleuren als op Ring 1. In

2010 kreeg de school een aanbouw naar ontwerp van 19 HET ATELIER architecten haaks op de linkerzijde van de school. Het nieuwe deel werd zodoende niet ingepast in het schema van geschakelde lokalen van Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel, maar er enkel tegenaan gebouwd. Wel werd het in de stijl van de oorspronkelijke school ontworpen, maar met kleine verschillen, zoals houten puien in plaats van betonnen puien en een ander metselverband. Sinds 1 augustus 2011 zijn de openbare school en de rooms-katholieke school gefuseerd. De school op Ring 17 heet nu Titus Brandsmaschool.

Kerken¹²⁴

Theo Taen (1889-1970) en Thomas Nix (1904-1998) waren de ontwerpers van de rooms-katholieke **Sint Isidoruskerk** (1960-1961). Zij hadden in de jaren vijftig al ontwerpen geleverd voor enkele rooms-katholieke kerken in traditionalistische stijl. De kerk in Nagele is de tweede in een serie moderne kerken uit de jaren zestig van het bureau van Taen en Nix. De achterliggende kerkzaal is door een langwerpige glazen gang verbonden met het rechthoekige bijgebouw aan de voorkant. Op de plaats waar kerkzaal en bijgebouw samenkomen is

122. A. van Eyck, 'Scholen te Nagele (N.O.P.)', *Forum* 12 (1957) 8, p. 243.

123. Van Eyck 1957, p. 244.

124. In deze paragraaf worden de oorspronkelijke benamingen van de gebouwen gebruikt omdat die in de literatuur worden gehanteerd.

een klokkentoren van baksteen en beton. Het bijgebouw is laag en van gele baksteen. Het heeft aan de voorzijde een ingang geflankeerd door vrij grote, vierkante ramen. De voorzijde van de kerkzaal is ook van gele baksteen en heeft een strook bovenlichten met geribbelde glas. De zijmuren van de kerkzaal zijn gemetseld in stroken van afwisselend rode en gele baksteen, een motief dat Taen en Nix in latere kerken herhaalden. De achtergevel van de kerkzaal is een claustrawand van opengewerkt beton en glas. In het interieur zijn de betonnen pijlers en de dwarsbalken die het dak dragen goed zichtbaar. De kerkzaal had een vernieuwende indeling. Het liturgisch centrum bevond zich niet vóór de liturgische wand, maar in een langwerpige strook dwars op de claustrawand. De kerkbanken stonden aan weerszijden van deze strook opgesteld. Het voordeel van deze opstelling was, dat de priester niet met zijn rug naar de kerkgangers stond te celebreren. De misbezoekers konden daardoor alle liturgische handelingen goed volgen.¹²⁵

Naast de ingang van de kerk hangt het kunstwerk *De Ploeger* van Frank Nix (1934-2008). Dit is een beeltenis van Sint Isidorus van Madrid, de patroonheilige van de boeren en tuinders. Het keramisch reliëf is ongeglazuurd, in stukken gebakken en ter plaatse samengevoegd tot een kunstwerk.

Op het terrein van de kerk staat een pastorie; een rechthoekig bouwdeel van roodbruine, grijze en rode baksteen. Deze woning is zo geplaatst dat een hof ontstond tussen pastorie, laagbouw en kerkzaal. In 1991 fuseerden de parochies van Espel, Nagele en Tollebeek en vanaf 1997 gingen de rooms-katholieke Nagelezen in Tollebeek naar de mis. Het kerkgebouw werd door DaF-architecten omgevormd tot een museum over de ontstaansgeschiedenis van het dorp. Museum Nagele opende in 1998. Altaar en doopvont verdwenen uit het gebouw. Op de plaats van het altaar kwam een videorimte, op de plek van de doopvont kwam een maquette van Nagele te staan. Het hout van de kerkbanken werd gebruikt voor een leestafel, een balie, vitrines en een loopplank. De biechtstoelen werden omgebouwd tot documentatiekasten en de kazuifelkast werd een ladekast voor schetsen. Het orgel bleef in de voormalige kerkzaal staan om concerten in het museum mogelijk te maken. De vaste opstelling bevat tekeningen, foto's en documentatie. In het bijgebouw vinden wisselende tentoonstellingen plaats over architectuur en kunst. Tot het ontwerp van DaF-architecten behoort ook het schelpentapijt voor de ingang van het museum. Wouter van de Kuilen (1923-2003) was de architect van zowel de gereformeerde kerk vrijgemaakt **De Akker** (1959-1960) als de **Hervormde Kerk** (1959-1960).

125. Anoniem, 'R.k. Isidoruskerk te Nagele (N.O. polder)', *Katholiek Bouwblad* 31 (1964) 21, p. 491.

De Akker werd een eenvoudig bakstenen gebouw van vier vierkante elementen verbonden door een smal voorportaal. De kerkzaal is 12x12 meter, het grootste bijgebouw is 8x8 meter en de twee kleinere bijgebouwen zijn 4x4 meter. De kerkzaal is het hoogst, de bijgebouwen zijn lager. In april 2013 werd de kerkgemeenschap opgeheven. Het is nog onduidelijk welke functie het gebouw in de toekomst krijgt.

De Hervormde Kerk is meer experimenteel van aard en bestaat eveneens uit verschillende bouwdeelen. De kerkzaal is vierkant en hoog. Het bijgebouw, met de entree, is lager. Links voor het gebouw staat een betonnen, opengewerkte klokkentoren. Rechts voor het gebouw is een fietsstalling. De achterzijde van het gebouw is versierd met een betonnen Petruskruis.¹²⁶ De liturgische wand van de kerk is verdeeld in drieën. Het wanddeel achter de avondmaalstafel staat het verst naar achteren. Het wanddeel achter de betonnen kansel staat iets terug ten opzichte van de muur achter de avondmaalstafel. Het wanddeel achter de doopvont staat het verst naar voren. De verspringingen zijn opgevuld met glas. De kerkzaal had een vernieuwende inrichting.¹²⁷ Niet alleen het liturgisch centrum was verhoogd. De verhoging hiervan liep door langs de oostkant en zuidkant van de zaal en vormde zo een omloop. De eigenlijke zaalvloer was verlaagd ten opzichte van de omloop. Het dak was van betonbalken en betonplaten, de vloer van Noorse leisteen. Dit leverde een kerkzaal op met verschillende schakeringen grijs. De deuren en schuifwanden waren blauw en grijs. Andere kleuraccenten kwamen van de drie glasramen die Berend Hendriks (1918-1997) voor de kerkzaal ontwierp. Het vierkante raam boven de avondmaalstafel bevatte een gestileerde voorstelling van de ark van Noach. De linkerzijmuur had onderin een smalle raamstrook met de doortocht door de woestijn. De rechterzijmuur had een groot vierkant raam met de vuurkolom die het volk Israël door de woestijn leidde.

In 1998 gingen hervormden en gereformeerden samen kerken vanwege het Samen op Weg-proces. Op 1 mei 2004 fuseerden beide gemeenten tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Sindsdien gebruikt de kerkgemeenschap de Gereformeerde Kerk. In 1998 werd het kerkgebouw overgenomen door de Christelijke Gemeente Nederland in Nagele. De hervormde gemeente

126. Een Petruskruis is een omgekeerd kruis. Volgens het rooms-katholieke martelaarsverhaal zou Petrus omgekeerd zijn gekruisigd. Hij achtte zichzelf namelijk niet waardig om op dezelfde manier als Jezus Christus te sterven.

127. Dominee Tim Overbosch zette zich tijdens zijn leven in voor liturgische vernieuwing en hield zich vanuit dat streven ook bezig met ideeën over kerkbouw en kerkinterieurs. De inrichting van de kerkzaal van de Hervormde Kerk noemde hij 'een belangrijke bijdrage tot het experiment van de kerkbouw'. W.G. Overbosch, 'Over de Hervormde Kerk te Nagele', radiotoespraak I.K.O.R. op 21 januari 1962, in: *Mededelingen G. van der Leeuw-stichting* (1961) 21, p. 915.

nam het glasraam met de ark van Noach mee om het in de Gereformeerde Kerk aan de liturgische wand te hangen. De andere ramen werden in 2010 verwijderd vanwege de slechte technische staat. De ramen waren door vandalisme en inbraak niet meer compleet. Ook was de lijm waarmee de versieringen op het glas waren verlijmd niet meer doorzichtig. Tochtbestrijding en energiebesparing deed de nieuwe gebruikers kiezen voor vervanging van het merendeel van de stalen kozijnen door nieuwe met dubbel glas.¹²⁸ Ook de grote raampartijen van het bijgebouw zijn in de loop van de tijd verwijderd. De raampartij aan de achterkant werd vervangen door drie kleine ramen, de grote glazen puien

128. Deze informatie gaf Henk Veldman, voorzitter van de Stichting Christelijke Gemeente Flevoland, in een e-mail aan collega Violet Meerdink op 14 mei 2014.

aan de zijgevel werden vervuuld voor kleinere ramen en wit kunststof. De inrichting van de kerkzaal is aangepast: de huidige kerkvloer heeft één niveau en het plafond van de kerkzaal is verlaagd. De klokkentoren werd op een gegeven moment wit geverfd.

De **Gereformeerde Kerk** (1959-1960) is een ontwerp van Jo van den Broek (1898-1978) en Jaap Bakema (1914-1981). De kerk van grijze betonsteen is zo ontworpen dat er een geleidelijke overgang is van de openbare ruimte naar de kerkelijke ruimte.¹²⁹ Via een voetgangerspad over de centrale ruimte van het dorp komt de kerkganger bij de klokkentoren. Die fungeert als poort tot een plein. Dit wordt aan drie zijden begrensd, door respectievelijk

129. De architecten lichtten dit principe toe in het *Bouwkundig Weekblad*. J.H. van de Broek en B.J. Bakema, 'Gereformeerde kerk te Nagele', *Bouwkundig Weekblad* 79 (1961) 24, p. 476.

Aan de binnenkant van de buitenkansel van de Gereformeerde kerk is een kruis uitgehakt. Door het raam erachter is het binnen in de kerkzaal zichtbaar.

Noorderwinkels 2 had een lage winkelruimte met een grote glazen etalage.

een muur, het bijgebouw en door de kerkzaal. De muur begint laag en loopt in verschillende fases op tot de hoogte van het bijgebouw. De kerkzaal is een hoger bouwdeel en heeft boven het liturgisch centrum een nog hoger deel, het hoogste punt.

Vanaf Ring 135 oogt de kerk, vanwege de olopende muur, als een fort. Naar het plein toe heeft de kerkzaal weliswaar onderin de muur vier brede ramen tussen smalle steunberen. De andere zijwand naar de centrale ruimte toe is echter bijna geheel gesloten, op enkele smalle raampjes naast de steunberen na. Het liturgisch centrum wordt verlicht door een dakopbouw van hout en glas. Voor het smalle hoge raam in de liturgische wand is een betonnen buitenkansel. Aan de binnenkant hiervan is een kruis uitgehakt, dat zichtbaar is in de kerkzaal. Het gebouw had grenenhouten gelakte kozijnen. Alleen het raam bij de buitenkansel en de kleine smalle raampjes in de rechterzijwand zijn van staal. Het was de bedoeling dat in deze ramen nog gekleurd glas zou komen.¹³⁰ Dit is echter nooit gebeurd.

Binnen is de vloer van Noorse leisteen. De orgelgalerij, de kansel en de doopvont zijn van baksteen. Inmiddels zijn alle houten kozijnen vervangen door bordeauxrode kunststof exemplaren. Ook het houtwerk van de dakopbouw is bordeauxrood geleverd. De glazen puien

van het bijgebouw zijn vervangen door rood kunststof met kleine ramen. De klokkentoren en buitenkansel werden wit gesausd. De buitenkansel kreeg ook aan de buitenzijde een uitgehakt kruis dat verveloos is gelaten.¹³¹

Zuiderwinkels

Jaap Bakema ontwierp samen met Romke Romke de Vries (1908-1997) de **Zuiderwinkels** (1954-1958). Van den Broek en Bakema hadden al eerder in Rotterdam (1949-1953) de Lijnbaan gerealiseerd. Dit was een brede voetgangersstraat met winkels aan weerszijden en expeditiestraten aan de achterzijde. Dit idee werd in Nagele hergebruikt. Volgens het Programma van Eisen werden de winkels gecombineerd met woningen. De vijf winkelwoningen werden kruislings ten opzichte van elkaar langs de voetgangersstraat geplaatst. Op de open plekken tussen de gebouwen kwam groen. De winkels, één bouwlaag hoog, waren aan de zijde van de voetgangersstraat. Achter de winkels lagen de woningen, uit twee bouwlagen, met magazijn en garage aan de verkeersstraat. Winkel, woning, magazijn en

¹³¹. Dit kruis aan de buitenzijde is duidelijk met een andere techniek uitgehakt dan dat aan de binnenkant. Op de foto bij de toelichting van de architecten op pagina 476 van het *Bouwkundig Weekblad* is de buitenkansel aan de buitenzijde egaal, zonder kruis. In de toelichting wordt bovendien het kruis aan de binnenzijde expliciet genoemd en de functie daarvan uitgelegd. Over een kruis aan de buitenzijde staat daarin niets geschreven. Ik ga er zodoende vanuit dat de buitenzijde op een later moment is bewerkt.

¹³⁰. Van den Broek/Bakema 1961, p. 480.

garage waren gegroepeerd rondom een binnenplaats. Bij het woningtype aan de zijde van de Ring waren de binnenplaatsen gesloten, maar bij dat aan de Zuiderachterstraat was de binnenplaats open. De voetgangersstraat was van betonnen stoeptegels. Aan de rand van het groen waren bankjes en lantaarnpalen. Oorspronkelijk was een luifel boven de straat gepland. De winkelwanden bestonden grotendeels uit glas. De winkels hadden ook een uitkragende vitrine. De kozijnen van de winkels waren blauw. De borstkeringen van de winkels, de kozijnen van de vitrines, de kozijnen van de woningen en de regenpijpen waren crèmekleurig. De winkeldeuren hadden verschillende kleuren, onder andere felgeel en donkerrood.

In de loop van de tijd is er veel veranderd in dit winkelgebied. De kruidenier werd supermarkt en breidde daartoe uit. Dit blokkeert de zichtas van de oorspronkelijke voetgangersstraat. Ook Zuiderwinkels 2 werd vergroot. Zuiderpoort 1 werd uitgebouwd, en de winkel werd in 1985 volledig vernieuwd. Het groen tegenover de supermarkt verdween. Andere groenstroken werden bij de tuinen van de woningen getrokken. De stoeptegels van de voetgangersstraat werden vervangen door klinkers. Nieuwe straatlantaarns werden verspreid over het voetgangersgebied neergezet. Verder kregen de deuren, kozijnen en vitrines van de winkelwoningen andere kleuren. In 2016 zijn de Zuiderwinkels gerenoveerd. Bij drie winkels is met nieuwe materialen het concept van de uitkragende etalages teruggebracht. Ook hebben vier panden weer de oorspronkelijke kleuren gekregen. Een nieuw ontwerp voor de openbare ruimte rond de Zuiderwinkels moet nog worden uitgevoerd.

Verdwenen architectuur

In de afgelopen jaren zijn twee belangrijke gebouwen uit de beginperiode van het dorp gesloopt. Ook de Noorderwinkels worden binnenkort afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouwwoningen. In februari 2011 werd het **Wijkspportgebouw** ontmanteld. Het was een ontwerp van Enrico Hartsuycker (1925-2013) en Willem Wissing (1920-2008). Het bestond uit een gymnastieklokaal en een laag bijgebouw. De laagbouw had karakteristieke betonnen traveeën met raampartijen. De raampartijen waren door stijlen in negen vlakken verdeeld, waarvan de onderste rij drie gekleurde panelen had. Naast de ingang tot de laagbouw hing een reliëf (1969) van Willem Geytenbeek. Het verbeeldde op gestileerde wijze twee dames die strijden om een bal. Het kunstwerk werd in december 2010 uit de muur van het gebouw gezaagd en ligt nu opgeslagen. Over eventuele herbesteding van het kunstwerk is nog geen duidelijkheid.

Op 3 juli 2014 startte de sloop van het **Schokkererf** (1957), ontworpen door Jacob Dunnebier. Dit was het enige andere gebouw, naast de villa aan de Ploegstraat 15, met een schuin dak. Dat had te maken met de wensen van opdrachtgever Brouwerij d'Oranjeboom b.v.. Dit bedrijf exploiteerde ook de uitspanningen in Creil, Espel en Tollebeek. Het wilde in alle dorpen een café-restaurant bouwen volgens dezelfde constructiemethode. Het standaardontwerp dat Dunnebier afleverde, bestond uit een bakstenen zaal met een flauw hellend zadeldak van schokbetonnen driescharnierspanten. Om in Nagele aan te sluiten op de architectuur van het winkelgebied werd de bijbehorende beheerderswoning eenlaags met een plat dak, en niet zoals in de andere dorpen twee verdiepingen met een zadeldak. De beheerderswoning stond dwars op het café-restaurant en was ermee verbonden door een lage entree met luifel. De laagbouw bevatte naast de beheerderswoning ook de garderobe, de toiletunit en een vergaderruimte van het café-restaurant. Achter het café-restaurant was de expeditieplaats annex binnentuin, gelegen tussen de beheerderswoning en een muur aan de overzijde daarvan. Op de expeditieplaats stonden ook een schuur en een garage. De binnentuin was vanuit het café-restaurant bereikbaar via drie schuifdeuren. Het café-restaurant was verdeeld in een cafégedeelte en een toneelzaal die met een schuifwand van het café kon worden afgesloten. Naast het toneel hing een draadplastic van een clown van beeldhouwer Teus van den Berg.

Binnenkort worden de **Noorderwinkels** gesloopt. Ze werden ontworpen door Ernest Groosman. De opzet van het gebied van de Noorderwinkels zou hetzelfde zijn als die van de Zuiderwinkels. Er werden echter maar twee gebouwen gerealiseerd. Bij de Noorderwinkels vormde één paar twee-onder-een-dakwoningen het middelpunt. Deze waren vergelijkbaar met de woningen in de Karwijhof. Een laag toegangsportaal bevond zich aan weerszijden van dat paar tussen de woning en de winkel in. De eenlaagse winkelruimtes hadden grote glazen puien en stonden dwars op de woningen.

Bijlage III Verantwoording waardering gebouwen

Willemijn Zwikstra en Peter Timmer

1. oorspronkelijke bebouwing
2. een evenredige vertegenwoordiging van de betrokken architecten
3. de positie van het gebouw in het oeuvre van de architect(en)
4. innovatieve bouwmethode
5. karakteristieke vormtaal
6. esthetische kwaliteiten
7. beeldbepalende locatie
8. functionele maatschappelijke betekenis in relatie tot de rest van het dorp
9. gaafheid en herkenbaarheid

Zeer hoge cultuurhistorische waarde

Gebouw	Criteria								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Gereformeerde kerk Jo van den Broek en Jaap Bakema, 1959-1960	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
Aangewezen als Rijksmonument. De kerk wordt in de literatuur beschouwd als een belangrijk onderdeel van het oeuvre van Van den Broek en Bakema, naast de Rotterdamse Lijnbaan en de gebouwen van de Technische Universiteit in Delft. Ondanks latere aanpassingen aan het ingangsportaal en vervanging van houten ramen door kunststof exemplaren, is de essentie van het gebouw bewaard gebleven.									
Voormalig rooms-katholieke kerk Theo Taen en Thomas Nix, 1960-1961	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
Van belang in het oeuvre van kerken van Taen en Nix. In de jaren vijftig leverden Taen en Nix traditionalistische kerkontwerpen. De rooms-katholieke kerk is de tweede in een serie moderne kerken van het bureau uit de jaren zestig. Het motief van bakstenen buitenmuren gemetseld in stroken van afwisselend rode en gele baksteen werd in latere kerken herhaald. Verder is de claustrawand van opengewerkt beton en glas een bijzonder element.									
Hervormde kerk Wouter van de Kuilen, 1959-1960	+	+	?	+	+	+	+	+	-/+
De kerk heeft een opvallend exterieur vanwege het samenspel van bouwdelen van verschillende hoogten. De liturgische wand heeft verspringende delen. De glasramen van kunstenaar Berend Hendriks zijn uit het gebouw gehaald en van het vernieuwende interieur is weinig meer over. Toch is het gebouw nog steeds een markante verschijning op de centrale ruimte van Nagele.									
Scholen Ring 1, 11 en 17 Aldo van Eyck en Daniël van Ginkel, 1957-1958	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
Alle drie de scholen met plein en fietsstalling zijn aangewezen als Rijksmonument. De opzet met geschakelde klaslokalen, in plaats van een lange gang met aan weerszijden lokalen, was in de jaren vijftig vernieuwend. Ook de gevels zijn opvallend, met een betonnen plint, een brede daklijst, betonnen raamkozijnen en grote naar buiten draaiende ramen die kunnen fungeren als deur. Verder zijn de betonnen baldakijnen voor de ingangen in het oog springend.									
Zuiderwinkels 1/Ring 88 Jaap Bakema en Romke Romke de Vries, 1954-1958	+	o	o	+	+	+	+	+	+/-
Bijzonder aan de Zuiderwinkels is het opnieuw toepassen van het idee van de Rotterdamse Lijnbaan; winkels aan beide zijden van een voetgangersstraat en expeditiestraten aan de achterzijde, buiten het voetgangersgebied. In Nagele zijn de winkels gecombineerd met woningen aan de achterzijde. De gebouwen zijn opgesteld in een dambordpatroon. Zuiderwinkels 1 en Ring 88 zijn nog het meest gaaf en herkenbaar.									
Haakbebouwing Karwijhof Lotte Stam-Beese en Ernest Groosman, 1958	+	+	+	o	+	+	o	-	+
De Karwijhof heeft als enige van de oorspronkelijke hoven twee-onder-een-dakwoningen. Deze zijn met name van belang in het oeuvre van Lotte Stam-Beese die zich tijdens haar loopbaan voornamelijk met stedenbouwkundige vraagstukken bezighield en amper architectuur heeft ontworpen. De woningen in de Karwijhof zijn in vergelijking met die in de andere oorspronkelijke woonhoven nog het meest gaaf.									

Hoge cultuurhistorische waarde

Gebouw	Criteria								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Zuiderpoort 1, Zuiderwinkels 2, Ring 86 Jaap Bakema en Romke Romke de Vries, 1954-1958	+	o	o	+	+	+/-	+	+	+/-
Bijzonder aan de Zuiderwinkels is het opnieuw toepassen van het idee van de Rotterdamse Lijnbaan; winkels aan beide zijden van een voetgangersstraat en expeditiestraten aan de achterzijde, buiten het voetgangersgebied. In Nagele zijn de winkels gecombineerd met woningen aan de achterzijde. De gebouwen zijn opgesteld in een dambordpatroon. Hoewel Zuiderpoort 1, Zuiderwinkels 2 en Ring 86 in de loop van de tijd grondig zijn verbouwd, zijn de panden van belang voor de structuur van het gebied van de Zuiderwinkels, waarvoor Jaap Bakema en Romke Romke de Vries ook een ontwerp voor de openbare ruimte maakten.									
Gereformeerde kerk vrijgemaakt Wouter van de Kuilen, 1959-1960	+	o	o	o	+	+/-	+	+	+/-
De Gereformeerde kerk vrijgemaakt is niet zo opvallend als de andere kerken, maar kenmerkt zich, net als de Hervormde Kerk van dezelfde ontwerper, door een samenspel van bouwdelen van verschillende hoogten. Ook in het oog springend is de smalle strook bovenlichten onder de daklijst van de kerkzaal.									
Ploegstraat 2 Jacob Dunnebier, 1961-1964	+	+	?	?	+	+/-	+	-	+/-
Kenmerkend voor Ploegstraat 4 zijn de betonnen traveeën en de terugspringende raampartijen.									
Zuiderpoort 10 Ernest Groosman, 1958	+	+	o	-	+	+/-	+	+	+/-
Dit pand heeft geen hele opvallende kenmerken, maar is van belang als oorspronkelijke bebouwing. Hierin was de bank gevestigd.									
Ploegstraat 15 G. & W. Wierenga, 1954	+	+	?	-	+	+	+	-	+
Kenmerkend voor Ploegstraat 15 zijn de uitgespaarde zuidwesthoek met betonnen ondersteuning en het flauw hellende dak. Ploegstraat 15 is een beeldbepalend gebouw en markeerde van 1954 tot 1992, toen de bouw van Ploegstraat 17 begon, het begin van Nagele. Opvallend is ook de positie van het gebouw dwars op de weg. Deze benadrukt de oorspronkelijke functie van het pand als markering van het begin van Nagele.									
Ploegstraat 13 1973	-	?	?	-	+	+	+/-	-	+
Opvallende kenmerken van Ploegstraat 13 zijn het grote vlak baksteen aan de voorzijde en de terugspringende raampartij.									
Karwijhof 33 Atelier voor Architectuur Schouten en De Jonge, 1973	-	o	o	o	+/-	+/-	o	-	+

Gebouw	Criteria								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ploegstraat 7-9 1962, 1964	+	-	?	-	+/-	-/+	+	-	+/-
Ploegstraat 11 1973	+/-	?	?	-	+	-	+	-	-
Tarwehof 15-31, 35	-	?	?	-	+	-	+/-	-	+/-
Klaverhof 32 en 34 Johan Niegeman, 1956	+	0	?	-	+	+/-	-	-	-
Deze huizen zijn duidelijk in vlakken gedacht: grote bakstenen vlakken zijn afgewisseld met smallere raamvlakken. Bij beide huizen zijn de laagbouw linksvoor en de raamvlakken gewijzigd en deels vervangen door houtwerk. Bij Klaverhof 32 is het houtwerk zwart en zijn de bakstenen grijs geschilderd.									
Klaverhof 33 1979	-	?	?	-	+/-	+/-	-	-	?
Wendakker 50, 52, 54 2000-2001	-	?	?	-	+/-	-	-	-	?
VANEG-woningen Van Egteren Industriële Constructiebeton Maatschappij, 1967 (Lucernehof en Gerstehof) en 1972	-	+/-	?	+	+	-	+/-	-	-
De gevels van de woningen zijn vernieuwd en daardoor is de oorspronkelijke uitstraling van de woningen verloren gegaan.									
Seniorenwoningen 1972-1974	-	?	?	-	-	-	-	+	+

Er is in Nederland geen ander dorp waarvoor door zoveel architecten zoveel ontwerpschetsen zijn gemaakt. Nagele is hét icoon van het Nieuwe Bouwen en nationaal en internationaal vermaard. Vijftig jaar na de bouw was het dorp echter aan vernieuwing toe. Deze vernieuwing kwam in een stroomversnelling toen Nagele in de *Visie Erfgoed en Ruimte* werd opgenomen als één van de dertig wederopbouwgebieden van nationaal belang. Nagele werd een voorbeeldproject en de gemeente Noordoostpolder, de provincie Flevoland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werkten hierbij nauw samen met verschillende partijen. Voor een zorgvuldige integratie van de bijzondere kenmerken van het dorp in de toekomstplannen is cultuurhistorisch onderzoek verricht. Deze publicatie gaat in op de uitkomsten van dat onderzoek en geeft een impressie van hoe de cultuurhistorische waarden een plek hebben gekregen in de plannen.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.